

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १

अप्रिल : २००७

अंक : १०

: परामर्शनसमिति :

कुमारपाण देसाई
प्रमुખ

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सखतंत्री :

प्रफुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आञ्चन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आञ्चन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आञ्चन सभ्य झी रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रहे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण क्लेसकेप अथवा A4 साठठना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाच्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड डे यबरपीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीचे पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे रापीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो यॉटाडेवुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रद गणवी.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

ISSNO250-9747 परब

छूटक ई. ३. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ 4
કવિતા	ચાર કાવ્યો • ચંદ્રકાન્ત શેઠ 7, બે કાવ્યો • ધીરુ પરીખ 10, એક અડધી • પરેશ નાયક 11, ગીતસર્જનનું ગીત • ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 13, એક અલપજલપ સ્મૃતિ વિશે • ઉશનસૂ 14, છત્રી ધરો નહીં • ગૌરાંગ ઠાકર 14, ગોરંભાય છે • હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 15, પ્હોચ્યું છે • પ્રફુલ્લ નાણાવટી 15, ત્રણ હાઈકુ • પ્રીતમ લખવાણી 15
વાર્તા	વહીવટદારના અનુભવો • પ્રવીણસિંહ ચાવડા 16
એકાંકી	તાણ • પ્રવીણ પંડ્યા 22
આસ્વાદ	રાધેશ્યામ શર્માની કાવ્યરચનામાં સર્જકકલાનો ચમત્કાર • લાભશંકર ઠાકર 36
વિદેશી સાહિત્ય	‘યુલિસિસ’ના સર્જક જેમ્સ જોઈસની બે કાવ્યકૃતિઓ • અનુ. રાધેશ્યામ શર્મા 40
વિવેચન	ગુજરાતી દલિત વાર્તા વાસ્તવિકતા અને અનુભવ સંદર્ભે • રવીન્દ્ર પારેખ 42
શતાબ્દીવંદના	વિનોદિની નીલકંઠનું સાહિત્યિક પ્રદાન • નિરંજન ભગત 46
શ્રદ્ધાંજલિ	ડૉ. વસંત પરીખ, વડનગરની સ્નેહની ખેતી • હસમુખ કે. રાવલ 51, મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસીની વિદાય • વાર્તાક વ્યાસ 56
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	‘આટાનો સૂરજ’ વિશે • શરીફા વીજળીવાળા 58, સંસ્કૃત કવિતાની નવી ભાવભૂમિ • ડૉ. રીતા ત્રિવેદી 65
અનુવાદ	જળમાં લખવાં નામ (હરિકૃષ્ણ પાઠક) • અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા 70
પત્રસેતુ	કિરીટ દૂધાત 72
પરિષદવૃત્ત	પંડિત સુખલાલજી સવાશતાબ્દી : પરિસંવાદ, રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું યોગ્ય વ્યાખ્યાન, શ્રી કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા, આત્મકથનાત્મક લેખન : એક પરિસંવાદ, શ્રીમતી સુધાબહેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ અન્ય દાનની યાદી, ‘પરબ’ અપીલ : દાનની આવક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા તેના વિવિધ ઘટકોનું અંદાજપત્ર • સંકલન : અનિલા દલાલ 73
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 83
આ અંકના લેખકો	86
આવરણ	પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ-પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

ઈ. સ. ૧૯૩૯ની નવમી એપ્રિલને રવિવારે પાટણમાં યોજાયેલા હેમ સારસ્વત સત્રના પ્રમુખસ્થાનેથી વક્તવ્ય આપતાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું હતું કે હવે ભંડારોમાં રહેલું જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફેરવું કરવાનું છે.

આપણી હસ્તપ્રતોમાં રહેલી વિપુલ જ્ઞાનરાશિની આજે આટલાં વર્ષે આપણને માહિતી નથી. એ જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફેરવું કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આજેય કેટલાક હસ્તપ્રત-ભંડારોની સૂચિ પણ થઈ નથી અને રાજસ્થાન, મેવાડ, મારવાડ આદિ પ્રદેશોમાં હજી કેટલાય એવા હસ્તપ્રત-ભંડારો હશે જેમનો આપણને ખ્યાલ પણ નથી. એક સમયે ગુજરાતમાં યતિઓ પટારામાં આવા હસ્તપ્રત-સંગ્રહો રાખતા. એમાં ગુટકાઓ, છૂટાં પાનાં અને મહત્ત્વના ઐતિહાસિક લેખો મળતા હતા; પરંતુ એ સંગ્રહો સાર-સંભાળને અભાવે વેચાઈ ગયા કે પછી ગામડાંઓમાં ખાલી થઈ જતાં એ ક્યાંક લુપ્ત થઈ ગયા અથવા નષ્ટ થઈ ગયા. ગુજરાતના હસ્તપ્રત-ભંડારોની પૂરી યાદી પણ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી, ત્યારે એ ભંડારોની સૂચિની કલ્પના તો ક્યાંથી કરી શકાય ? જૈન હસ્તપ્રત-ભંડારોમાં આવા ગ્રંથો સારી રીતે સચવાયા છે. અને નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે આ ગ્રંથભંડારોમાં જૈન ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથો પણ મળે છે. એમાં લેશમાત્ર સાંપ્રદાયિક ભેદ નડ્યો નથી. આ ગ્રંથભંડારોમાં કેટલાક જૈનેતર ગ્રંથો તો એવા પણ છે કે જે અન્યત્ર ક્યાંય ઉપલબ્ધ ન હોય અથવા તો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હોય. આને સાચા અર્થમાં બિનસાંપ્રદાયિક ગ્રંથભંડારો કહી શકાય.

વળી બીજી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે આ ગ્રંથ-જાળવણી ખૂબ ચીવટથી કરવામાં આવી હતી, પરંતુ જેટલી ચીવટ ગ્રંથ-જાળવણીમાં રખાઈ છે તેટલી એ ગ્રંથોના અભ્યાસ માટે રાખવામાં આવતી નથી, જે ભારે ખેદની વાત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિ વર્ષ મધ્યકાલીન કૃતિઓનાં ઘણાં ઓછાં સંપાદન બહાર પડે છે. જે સમયગાળામાં અંદાજે ત્રણ હજાર જેટલી જૈન અને એક હજાર જેટલી જૈનેતર કૃતિઓ સંગૃહીત મળે છે એમાંથી કેટલી કૃતિઓ યોગ્ય રીતે સંપાદિત સ્વરૂપમાં આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે ?

વિક્રમના બારમા શતકથી મધ્યકાલીન સાહિત્યના અંત સુધીના ગાળામાં આપણને દાયકે દાયકે લખાયેલી હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બારમા શતકથી ઓગણીસમા શતક સુધીની હસ્તપ્રતોમાં ગુજરાતી ભાષામાં જે પરિવર્તન થતાં રહ્યાં છે તેની સિલસિલાબંધ વિગતો ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસીઓ ઇચ્છે તો મેળવી શકે એમ છે.

‘નેશનલ મિશન ફોર મૅન્યુસ્ક્રિપ્ટ’ દ્વારા આવી હસ્તપ્રતોની નોંધણી થઈ છે. સમગ્ર દેશમાંથી પચાસ લાખ જેટલી હસ્તપ્રતોની માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે; પરંતુ હજી

તેમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી હસ્તપ્રતોની ખોજ બાકી છે. આમાંની મોટી સંખ્યા જૈન હસ્તપ્રતોની – ગ્રંથોની હોવાનો સંભવ છે. એ જોતાં લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અને ભો. જે. વિદ્યાભવન જેવી સંસ્થાઓ આ કામમાં વિશેષભાવે સહયોગ આપી શકે. આપણાં સમૃદ્ધ ગણપતાં પુસ્તકાલયોમાં પણ આવી હસ્તપ્રતો વિશે મહત્ત્વની માહિતી આપતી સૂચિઓ મળતી નથી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજીએ બ્રિટનમાં રહેલી જૈન હસ્તપ્રતોની ભાળ મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ડૉ. નલિની બલબીર, ડૉ. કનુભાઈ શેઠ અને ડૉ. કલ્પનાબહેન શેઠે આના સંશોધનની જવાબદારી ઉઠાવી હતી. આના પરિણામે લંડનની બ્રિટિશ લાઇબ્રેરીમાંથી અંદાજે બે હજાર હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની બોડેલિયત લાઇબ્રેરીમાંથી ચારસો અને વેલકમ ટ્રસ્ટ પાસેથી બીજી બે હજાર જૈન હસ્તપ્રતો મળી. લંડનના વિખ્યાત વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમમાં પણ કેટલીક હસ્તપ્રતો છે. આમાંથી લંડનની બ્રિટિશ લાઇબ્રેરીમાં તેતાલીસ જેટલાં રંગીન લઘુચિત્રો ધરાવતી ઓગણચાલીસ પૃષ્ઠ ધરાવતી ‘શાલિભદ્ર ચોપાઈ’, સત્તર પૃષ્ઠની સિત્તેર ચિત્રાત્મક આકૃતિઓ ધરાવતી, રવિવારે કરવાની વ્રતવિધિ દર્શાવતી ‘આદિત્યવાર કથા’ કે જૈન સાધુના હાથે લખાયેલી સ્ત્રીચરિત્રવિષયક ‘શુકસપ્તતિ’ જેવી હસ્તપ્રતો અભ્યાસીઓને માટે અત્યંત મૂલ્યવાન ગણાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી હસ્તપ્રત વાંચવા માટે પ્રાચીન લિપિ વાંચવાની તાલીમ જોઈએ; તે વિષયનું જ્ઞાન પણ જોઈએ. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનો જરૂરી પરિચય પણ જોઈએ. તે ઉપરાંત આ બધાંનું સંકલન કરવાની ક્ષમતા અને વિદ્વત્તા પણ જોઈએ. આ દિશામાં, કમભાગ્યે, કોઈ સઘન વ્યવસ્થિત પ્રયાસ થતા નથી. વળી, એક કૃતિના સંપાદનને માટે એની કેટલીયે હસ્તપ્રતો જોવી પડે. એમાંથી પસંદગીની હસ્તપ્રતો મેળવવી પડે. આ બધાં કાર્યોમાં પણ જાતભાતની મુશ્કેલીઓ પડતી હોય છે; કારણ કે હસ્તપ્રત-ભંડાર ધરાવનારાઓને આવી હસ્તપ્રતની ઝેરોક્સ આપવાની કે એને બતાવવાની પણ સૂઝ-સમજ હોતી નથી. મહત્ત્વના ગ્રંથોનીયે ફિલ્મ કે ફોટોસ્ટેટ કોંપી મળતી નથી. આમ હસ્તપ્રતો મેળવવાની મુશ્કેલી, લિપિ ઉકેલવામાં આવતી મૂંઝવણ અને પાઠાંતરો નોંધવામાં જરૂરી ચીવટ ને ચોકસાઈભર્યો શ્રમ – આટલા કોઠા ભેદવાને બદલે સાહિત્યમાં પી.એચ.ડી. થવા માગતો અભ્યાસી કોઈ આધુનિક વિષય પર મહાનિબંધ લખવાનું વધુ પસંદ કરે એવું સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની કૃતિઓ મળે છે. આ કૃતિઓને સમજવા માટે એ યુગને સમજવો જરૂરી બને છે. એની પરંપરાને જાણવી પડે. સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય બંનેને સાથે રાખીને આ કૃતિઓ જોવી પડે. આ રીતે જોઈએ તો પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો જંગલખાતાની ટીપ જેવાં ક. મા. મુનશીને લાગેલાં તેવાં નહીં લાગે. વળી કાવ્યાચાર્ય મમ્મટે નિર્દેશોલાં વ્યવહારજ્ઞાન અને કાન્તાની જેમ ઉપદેશપ્રદાન કરવાનાં પ્રયોજનો સિદ્ધ કરતાં અનેક કાવ્યો પણ આ મધ્યકાલીન યુગમાં જોવા મળશે. મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસ સમયે મૌલિકતા, કર્તૃત્વ અને સુસંકલિત પાઠ(integrate text)નો વિચાર પણ ઘણો મહત્ત્વનો બની રહે છે. મૌલિકતા અને કર્તૃત્વના સંદર્ભમાં જોતાં આ ગાળાની અનેક કૃતિઓમાં ઘણા ઉમેરા જોવા મળે છે. સંસ્કૃતમાં એક લાખ શ્લોકોનો સંગ્રહ ધરાવતા મહાભારતમાંયે કેટલાં બધાં ઉમેરણ થયાં

છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ક્યારેક તો કર્તાનું તો માત્ર ઓઠું જ લાગે. કેટલીક વાર તો કર્તા કે સર્જક પોતાને નિમિત્ત જ માનતો હોય. વળી સરસ્વતીના કૃપાપ્રસાદે પોતે સર્જન કરતો હોવાનુંયે તે કહેતો હોય. પશ્ચિમનો કર્તૃત્વનો ખ્યાલ આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્ય સાથે પૂરો બંધ બેસતો નથી. વળી આજના મૂલ્યાંકનના માપદંડથી મધ્યકાલીન સાહિત્યને ચકાસી શકાય નહિ; જેમ કે, મીરાંનું કાવ્ય તપાસતી વખતે માત્ર એના સ્વરૂપનો કે ભાષાકર્મનો વિચાર કરીએ તે ન ચાલે, એનો તો મુખ્ય આશય જ ભક્તિનો છે. નરસિંહ કે મીરાંને તમે કવિ નથી તેમ કદાચ કહો તો ચાલે; ભક્ત નથી તેમ કહો તો સહેજેય ન ચાલે. મીરાંની ભક્તિને ભૂલીને તેનાં પદની ચર્ચા ન થાય. એ રીતે અત્યારના માપદંડોથી મધ્યકાલીન કૃતિને માપવાનો પ્રયત્ન કૃતક અને ક્યારેક સાવ કઠંગો પણ પુરવાર થાય. આ ગાળાની કાવ્યસામગ્રીને જેમ કલાના તેમ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં ધોરણોએ જોવી-મૂલવવી પડે.

મૌખિક પરંપરાનું – કથન કે કથાપરંપરાનું આ સાહિત્ય એ ‘પર્ફોર્મિંગ આર્ટ’ હતું. એના ઘણા અંશો જીવંત હતા. એ અંશોને ફરીથી જીવંત કરીને મધ્યકાલીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી શકાય. પદ ગાઈને જ રજૂ થઈ શકે અને તો જ એનો ઉઠાવ આવે. શ્રી ધાર્મિકલાલ પંડ્યા જેવા માણભટ્ટોની કલા દ્વારા જ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનો ખરો અનુભવ મળે. આ કાવ્યસાહિત્યને આજની શુદ્ધ કવિતાનો માપદંડ હમેશાં ન્યાયકર ન પણ થાય. આ કંઠપરંપરાના કાવ્યસાહિત્યમાં ગાન-વાદ્ય વગેરેનો – સંગીતનો જે સાથ-સહકાર લેવાય તેનોયે આ કાવ્યસ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરનારે ખ્યાલ કરવાનો રહે. આવાં કાવ્યસ્વરૂપોને આ ક્ષેત્રના અધિકારી ગાયકો-કલાકારો દ્વારા રજૂ કરાવી તેમને દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોમાં અંકન કરાવી લેવાની તાતી જરૂર છે.

વળી ટેકનોલોજીને કારણે હસ્તપ્રતના ડિજિટાઇઝેશન સુધીની સગવડ પણ ઊભી થઈ છે. ઇન્ટરનેટ દ્વારા હસ્તપ્રતોની માહિતી વિશ્વવ્યાપી બની શકે તેમ છે. ‘ટર્નિંગ પેઈજ’ દ્વારા હસ્તપ્રતનાં પૃષ્ઠ આપોઆપ ફરે તેવું પણ થઈ શકે છે અને એની પાછળ ગીત-સંગીત પણ મૂકી શકાય. એમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દોની સમજ કમ્પ્યુટરની ચાંપ દ્વારા મેળવી શકાય છે અને સંસ્કૃતમાં લખાયેલી કૃતિ સાથે એનો અંગ્રેજી કે ગુજરાતી અનુવાદ પણ મૂકી શકાય છે. આમ આ હસ્તપ્રતના સંરક્ષણની વહારે આજની ટેકનોલોજી આવી છે, પણ ખરી જરૂર તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું સંશોધન કરનારા અભ્યાસીઓની છે અને મધ્યકાલીન સર્જકો તથા કૃતિઓને અભ્યાસક્રમમાં ઉચિત સ્થાન આપવાની છે. સાહિત્યિક સમાજ અને સંસ્થાઓએ આ સમસ્યા હલ કરવા માટે સત્વરે આગળ આવવું જોઈએ.

ચાર કાવ્યો | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧

વાઢકાપનાં પરમ નિષ્ણાત તો તમે જ !
તમારી જ પ્રેરણાથી હશે
નહીંતર મારી હિતસ્વીઓ શા માટે લઈ આવત અહીં —
તમારી કને ?

જેમના કારણે

હવા શ્વસવા લાયક ન રહે,
પાણી પીવા લાયક ન રહે,
જીવતર જીવવા લાયક ન રહે,
એ મહાપ્રદૂષણના આતંકવાદી સર્પોએ
અધરાતે—મધરાતે મારા નગરમાં ઘૂસી જઈ,
મારા ભીતરને ભરડામાં લઈ,
એવા તો દીધા છે ડંખ કે
હવે તો એ ઝેર કાઢવાના ઉપચાર
તો તમારે જ કરવા જોઈશે !

મને ખ્યાલ છે :

તમે તો સદાયે રહો છો સાવધ અને સજજ;
તમારાં બધાંયે ઓજાર હોય છે પૂરાં સજ્જજ.
તમે મને તમારા ટેબલે લો એટલી જ વાર !
તમારી સઘળી કળાઓ કામ કરશે આ પ્રદૂષિત પંડ પર...
ભલે તમારે ત્યાં મારો પ્રવેશ થાય બેશુદ્ધ અવસ્થામાં,
પણ ત્યાંથી બહાર અવાશે પૂરી સંશુદ્ધ અવસ્થામાં...
તમારા અમૃતસાવિયા કરસ્પર્શે
મારો એવો થયો હશે મન:કલ્પ
કે હું કહી શકીશ :
'અબ હમ અમર મયે !'

૨

શાંતિ તો ચાદર — રેશમી ને રૂપાળી,
હલકી ને હૂંફાળી,
— જેવો જનેતાનો વહાલઝમતો પાલવ !
મારે તો આ ધોમ ધખતી બપોરી ભીંસમાંથી છૂટીને
દોડતે પગે પહોંચી જવું છે
અંદરના શાંત-શીળા ઓરડે...

મારા પંડને અકળાવતાં

બધાંયે વાઘા-વસ્તર ઉતારી મેલી
ભૂતલનાં શીળાંમીઠાં વરસાદી જળે
ઠારવો છે મારે અંદરબહારનો ધખારો
ને અંદરબહારની તરસ !

મારે તો બધાંયે કીટ-કસ્તર નિવારી

સાફ કરવી છે મારી જગા
ને બેસી જવું છે પલાંઠી મારીને પાટે
શગ થઈને દીવાની વાટે !

તેજ પણ મારું,
તંત્ર પણ મારું,
ને મંત્ર પણ મારો !

દીવો મારો હેમખેમ રહે એટલી જોઈશે મારે આડશ —
તારી રેશમી ચાદરની,
તારી હેતાળ હથેલીઓની !

૩

કેટકેટલાં પંખીઓ ઊતરી પડ્યાં છે આજ મારે આંગણે !
આજ મારે આંગણે
એમણે તો
પાંખોથી ઠાલવવા માંડ્યું છે આખું આકાશ !
મારે આંગણે કંઈ ફળફૂલાદિથી લચતાં-ઝૂમતાં વૃક્ષો નથી;
મોતીના મોલે લહેરાતા છોડવાયે નથી;
અહીં તો છે વાંઝિયાબાના દીકરા સમો
નાનો સરખો તુલસીનો એક છોડ,
ને
એના ક્યારાને

મીઠા ઉજાશે લીંપતો ને મહેકાવતો
ઘીનો એક દીવો !
સુદામાના તાંદુલ જેવા
ત્યાં આમતેમ પડ્યા

તગતગે છે અક્ષત-કણ !
મને શું ખબર કે પંખીઓને પારાવાર આકર્ષણ હશે
એ કંકુભીના અક્ષત-કણોનું ?!
ભલે પધારે બધાંયે પંખીઓ આજ મારે આંગણે,
ભલે ચણે નિરાંતે અક્ષત-કણો
ને કલરવતાં રહે મસ્તીમાં
આજ મારે આંગણે !

આકાશના વડલા જેમ
જો કલગાને ઊભરાય મારું આંગણું...
ને એ કલગાને જો સિંચાય મારી માટી...
ને જો ફૂટી નીકળે એક લીલોછમ ચબૂતરો...
તો... તો...

૪

તમે દૂર બેઠા રહો,
કેમ ચાલે ?
તમારે તો આવવાનું જ હોય અહીં,
અહીં જ રહેવાનું હોય, અમારી વચ્ચે !
તમે આવવાના છો એ ખ્યાલે છે આટઆટલી સજાવટ !
આ લીંધ્યાંગૂંધ્યાં આંગણાં,
આ ભર્યાભર્યા કળશ,
આ તરિયાં-તોરણ ને ઝળાંઝળાં ઝુમ્મરો !
આ રંગરોગાન ને રંગોળીઓ,
આ ધૂપદીપ ને ગીતગાન !
આ ગંગા-શી ગોળીમાં સ્વચ્છ-સુવાસિત-શીતલ જલ;
ને આ ગોળથીયે ગળ્યો, ઘીથી લચપચતો કંસાર;
ને તમારા ચરણોમાં પથરાવા તૈયાર
આ અમારો સંસાર !
હવે તો તમારે પધારવું જ રહ્યું,
જલ-ઝારી સાથે અમારાં નૈવેદ્ય સ્વીકારવાં જ રહ્યાં,
ને પછીથી

કેડેથી પેલી વાંસળી છોડી, હોઠે માંડી,
અમને રાસ પણ રમાડવો જ રહ્યો !
ઘરનો જ ઓચ્છવ હોય ને એમાં ઘરનું મોભી જણ ન હોય,
કેમ ચાલે ?

૨૪-૪-૨૦૦૬
૮-૩-૨૦૦૭

બે કાવ્યો | ધીરુ પરીખ

૧. શોધ

ગાડી ધીમે ધીમે સ્ટેશનમાં પ્રવેશવા લાગી,
ચોતરફથી મુસાફરો, મધપૂડાને માખીઓ વળગી પડે તેમ,
પ્લેટફોર્મ પર ધસી ગયાં.
અને ત્યાં તો ગાડી ઊભી રહી ગઈ.
ડબેડબેથી સૌ મુસાફરો ઊતરવાં લાગ્યાં.
ઊતરવાવાળાં શોધે તેડવા આવનારને,
તેડવા આવ્યાં તે શોધે ઊતરનારને :
પણ ચહેરો ચહેરાને ઓળખે નહીં,
ઓળખની નિશાનીઓ બધી અસ્તવ્યસ્ત —
અને પછી ભાંગતી ભીડમાં
ચાલી રહી શોધ !

૨. નિહાળ્યે જાય

એના એ જ પાટા
અને એની એ જ ગાડી,
એનાં એ જ બે સ્ટેશન વચ્ચે
રોજ આવે અને જાય.
કેંક પેસેન્જર ચડે
વળી કેંક ઠલવાય, કેંક રહેંસાય;
ઊપડવાનું અને ઊતરવાનું સ્ટેશન તો
જ્યાં છે ત્યાં ને ત્યાં જ
અવિચલ રહી સકલ આવાગમન
એકલું ને એકલું નિહાળ્યે જાય.

એક અડધી | પરેશ નાયક

વાત જાણે એમ હતી કે -
અડધોઅડધને તો આખી વાતની જાણ જ નહોતી,
ને બાકીના અડધા પાસે અડધીપડધી માહિતી હતી.

હવે... હતાં તો સૌ સાથે,
પણ, એ, આખી એક જુદી જ વાત હતી.

મૂળ વાત એમ હતી, કે...
....શરૂઆત કરવાની હતી.

હવે -
શૂન્યમાંથી સર્જન તો સૌ કોઈ કરે,
પણ અડધીથી એકડો કોણ માંડે ?
ના જ માંડે. કોઈ ના માંડે. કોણ માંડે ?
પણ ધારો કે, કોઈ માંડે -
કોઈક માઈનો લાલ, જો - અડધીથી - એકડો - માંડે.
તો ?
કોઈ એને માંડવા દે ? એના એકડાનો ભગડો થવા દે ?

હવે -
આવી પરિસ્થિતિમાં
તમે જ કહો,
કે, કરે તો કોઈ શરૂઆત કેવી રીતે કરે ?
ને જો કરી નાંખે, તો પહોંચીપહોંચીને ક્યાં પહોંચે ?
ને ગમે ત્યાં પહોંચીને પણ, ફરીફરીને જો ત્યાં જ આવવાનું હોય, પાછું,
તો પછી, ખાલી અમસ્તી, કરવા ખાતર શરૂઆત શા સારુ કરે ?

આવાઆવા તો કંઈ કેટલાય પ્રશ્નો હતા.
જેમ કે -
એક પ્રશ્ન, અ..., અધૂરપનો હતો,
એટલે કે, અડધી સુધી પહોંચી ચૂક્યાની સભાનતાનો.
અથવા કહો કે, બાકીના અડધાની અસ્પષ્ટતાનો.
[એટલે કે, બધાંની અસ્પષ્ટતાનો.
બાકીના અડધા વિશેની]

સરવાળે -
પ્રશ્ન,

એક જ બાબતના બે અડધાનો હતો.
ને તેથી, બે અડધામાં વહેંચાયેલો હતો.
પહેલો અડધો પેલાઓનો, જેમને આખી વાતની જાણ જ નહોતી.
ને,
બીજો [એટલે કે, બીજો અડધો] એ લોકોનો.
જેમની પાસે અડધીપડધી માહિતી હતી.

હવે -
આમ તો, જો બેઉને ભેગા કરી દો - એટલે કે,
જે-જે અલગઅલગ છે એમને,
પરસ્પરમાં સેળવી દો, ઘટ્ટ હલાવીને -
- અથવા, ઘમ્મર વલોવીને રી-મિક્સ કરી દો -
તો-તો બે અડધાં મળીને ટોટલ એક થવા જ જોઈએ ને,
ના છૂટકે, સાદા ગણિત પ્રમાણે, કાયદેસર !
પણ, હવે પ્રશ્ન એ આવીને ઊભો રહે છે, કે -
- કે, ભેગાં તો ચાલો થઈ જાય, કે, કરી દેવાય - અડધામાં અડધા ઉમેરીને.
પણ પછી, પેલી આખેઆખી વાતનું શું ?
કે, જેને વિશે પહેલાં અડધાંને તો જાણ જ નહોતી.
ને બીજાં અડધાંને અડધીપડધી હતી ?

જોયું ?
પહેલો જ પ્રશ્ન ઉકેલવા જતાં, નવા પ્રશ્નો પેદા થવાનું શરૂ થઈ ગયું ?

ના,
પ્રશ્ન એ નથી, કે, 'કોણ' શરૂઆત કરે.
શરૂઆત તો કોઈ પણ કરે - કરી શકે.
સુરેશ, કે, સિતાંશુ, કે વિલિયમ, કે દાન્તે, કે સરવાનત્સ,
કે -
- કે, ઈવન વીરેન્દ્ર સેહવાગ શરૂઆત કરે તો પણ
કોઈને પણ કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો શી રીતે હોઈ શકે ?

પણ, ત્યાર પછી -
એટલે કે હવે -
પ્રશ્ન એ આવે છે કે,
એક વાર જો શરૂઆત થઈ જાય
ને પછી, અંત કદીય આવે જ નહીં,
ને - તો પછી

શરૂઆત કરવાથી જે પ્રશ્ન ખડો થાય છે એ જ જો અંત લગી...

ખ્યાલ આવ્યો ?

એમ વાત છે ત્યારે !

કે -

અડધોઅડધને તો આખી વાતની જાણ જ નહોતી,
ને બાકીનાં અડધાં પાસે અડધીપડધી માહિતી હતી.

હતાં તો સૌ સાથે,

પણ, એ, આખી એક જુદી જ વાત હતી.

મૂળ વાત એમ હતી, કે -

શરૂઆત કરવાની હતી.

r

ગીતસર્જનનું ગીત | ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

ગીત સદંતર તાલ નિરંતર કોણ છેડતું રાગ ?
રાગઢાળની ધારે ધારે ઝગમગ ઝમતી આગ.

પડદા પાછળ પાંખો ફૂટે

લયની ડાળી ઝૂલે જી,

નાભિમાંથી શોણિતધારે

પરોઢ પળનું ખૂલે જી;

હેતા જળની વચ્ચે ઊઘડે જ્યોતિ જેવો બાગ !

અંગે અંગે લયના ક્યારા

ક્યારે ક્યારે કપૂર જી,

શબદ વગરની વેલ્યે બેસી

સ્વયં પધારે સૂર જી

મીઠ્યા નેણે મહુવર બોલે ડોલે લીલા નાગ.

એક અલપઝલપ સ્મૃતિ વિશે | ઉશનસુ

(પૃથ્વી સોનેટ)

તને સ્મરીશ ના, ન વા જઈશ ભૂલી સાયાસ તો;
પ્રયત્ન થકી તો કરીશ કશું ના હું તારા ભણી;
અયત્ન પથપે જવાયું મળી, ભાગ્ય એને ગણી
અયત્ન અટકી જઈશ ક્ષણ ત્યાં જ, આગે જતો;

અહો, રૂપસી ! રૂપ ક્યાંય પણ જોઉં, સન્માનું છું;
જરીક અટકી, ઉતારી લઉં રૂપની આરતી,
પરંતુ પછી ચાલુ એ જ અવિરામ આગે ગતિ;
ક્ષમા, ગણું ન પ્રેયસી

અગર શ્રેયસી ય, બસ મૌનમાં માણું છું;

અને સહજ રીતથી કદી તું આવશે યાદ તો
ન કે નહીં ગમે; ગમે જ બસ એવી તું છો, છતાં
હું ક્ષુબ્ધ નહીં થાઉં, ના હું લથડીશ માર્ગે જતાં;
મને ખબર, શું કરે સ્ખલનશીલ ઉન્માદ તો;

અયત્ન તવ યાદમાં ખૂલી જવાય તો, તે ભલે;
વહે સમય ને તને ભૂલી જવાય તો યે ભલે.

છત્રી ધરો નહીં | ગૌરાંગ ઠાકર

મારી દીવાનગીને તમે છેતરો નહીં,
વરસાદ મોકલી હવે છત્રી ધરો નહીં.

ક્યારેક ભયજનક વહે અહીંયાં તરસનાં પૂર,
મૃગજળ કિનારે વ્હાણ તમે લાંગરો નહીં.

કોરું કપાળ લઈ પૂછે વિધવા થયેલી સાંજ,
અવસાન સૂર્યનું ને કશે ખરખરો નહીં ?

એવું બને કે હું પછી ઊંચે ઊડ્યા કરું,
પાંખોમાં મારી એટલાં પીંછાં ભરો નહીં.

હું મ્હેક, પર્ણ, છાંયડો, માળો દઈ શકું,
પણ આપ, મૂળથી મને અળગો કરો નહીં.

ગોરંભાય છે | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

એક હોડી આંખમાં દેખાય છે,
હાથ મારા, લો હલેસાં થાય છે.

એક વાદળ દેખીને આકાશમાં,
કેંક ટહુકા ભીતરે ઘેરાય છે.

આંખમાં કાજળ હવે ટકતું નથી,
હેયું જાણે આંખથી રેલાય છે.

બારીમાંથી આમ બસ જોયા કરું,
ટેકરી પર ઘાસ વધતું જાય છે.

આભ તો ખૂલી ગયું વર્ષા પછી,
ભીતરે આ શૂન્ય ગોરંભાય છે.

હોંચવું છે | પ્રફુલ્લ નાણાવટી

અમારે તો અ-ક્ષર સુધી હોંચવું છે
પરત એ પિયુષર સુધી હોંચવું છે.

ગહનથી ગહનતર સુધી હોંચવું છે,
બને તો પર્યબર સુધી હોંચવું છે.

ફૂલેકે ચડીને ફજેતો શું કરવો,
ફકત એક અવસર સુધી હોંચવું છે.

પ્રથમથી જ ખુલ્લા અમે હાથ રાખ્યા,
અહીં ક્યાં સિકન્દર સુધી હોંચવું છે ?

પરિચય તો કેવળ છે પહેલું પગથિયું,
પછી તો પરસ્પર સુધી હોંચવું છે.

હવે કાખ ઘોડી ગઝલની બનાવી,
સ્વયંને સુખનૂવર સુધી હોંચવું છે.

ત્રણ હાઈકું | પ્રીતમ લખલાણી

ક્યાંથી ડોલે
ડાળ, કાંખમાં સૂતું
છે, પતંગિયું !

દીવો કંડારે
રાત આખી અંધારે
સૂર્યનું શિલ્પ !

લઈ મહેક
રાતરાણીની ચાલ્યો
ચંદ્ર પરોડે !

વાર્તા

વહીવટદારના અનુભવો

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

મારા મહેલને અનેક માળ અને દરેક માળે ગણી ન શકાય એટલા ખંડ છે. દીવાલો, બારીબારણાં અને છત સુધ્યાંને શ્વેત રંગથી સળંગ રંગેલાં છે તેથી તે હોવા અને ન હોવાની વચ્ચે ફરક્યા કરે છે. સચિવો અને મદદનીશોનાં વર્તુળો દૂર સુધી વિસ્તરે છે, પરંતુ તે સહુ નજરે પડતા નથી અને દીવાલોની વચ્ચે મારા એકલાનાં પગલાં પડઘાયા કરે છે. અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ અને તે પણ માત્ર પગના અંગૂઠા ઉપર ચાલવાની કળા કર્મચારીઓ પાસે છે. વળી, મને જરૂર હોય ત્યારે દેખાઈ બાકીનો સમય તેઓ અદૃશ્ય રહી શકે છે. આ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ક્યારેક અભૌતિક અનુભવો પણ થાય છે. મહેલની સાથે હું ઊંચકાઉં છું અને પૃથ્વીથી ઉપર અવકાશમાં અમે ડોલન કરીએ છીએ. મારા મનનાં વલણોને અનુસરીને મહેલ રમતો કરે છે, ગુલાંટો ખાય છે, મોર જેવી ચાલ પણ ચાલી બતાવે છે.

હું કામમાં વ્યસ્ત હોઉં ત્યારે મદદનીશો કૂંડાળામાં પ્રવેશી શકતા નથી અને ભૂલથી તેમ કરવા જાય છે તો અદૃશ્ય દીવાલ સાથે અથડાઈ મારું પંપાળતા પાછા વળી જાય છે. દૂરથી મારા સેક્રેટરીનાં બે-ત્રણ વાક્યો વાંરવાર સંભળાય છે :

સાહેબ ખૂબ કામમાં છે.

સાહેબને ટાઈમ નથી.

આજે સર ખૂબ થાક્યા છે.

આજે પોતે મૂડમાં નથી.

ધોરી માર્ગ ઉપર મારો રથ દોડી રહ્યો છે. એનાં પૈડાંના આઘાતથી પથ્થરોના ટુકડા ઊછળીને રસ્તાથી દૂર અંધારી ખાઈમાં પડે છે. પડછાયા જેવાં રાહદારીઓ આંખો ઉપર હાથની છાજલી કરી જોઈ રહે છે ત્યારે રથની પાછળ ઊડતી સોનેરી રજ એમની પાંપણોને રંગી દે છે.

મહેલ, રથ, સોનેરી રજ – આવી વાતો કોઈ તંદુરસ્ત માણસ ગંભીરતાપૂર્વક કરી શકે ? મને પણ આ લખતી વખતે હસવું આવે છે. આ મધ્યયુગી ભાષા મારી નહીં, મારી આજુબાજુ વીંટળાયેલાં માણસોની છે. વાત એમ છે કે મારા સિવાય કોઈનામાં રમૂજવૃત્તિ બચી જ નથી ! આ હળવાશભરી નમ્રતાને કારણે તો હું મારી જાતને માત્ર વહીવટદાર ગણાવું છું, પ્રજાનાં કામ કરનારો અદનો કર્મચારી, આટલી અમર્ષદ સત્તા છતાં હું મારા હોદ્દા માટે કોઈ ભવ્ય શબ્દ વિચારી શકતો નથી.

S

હમણાં હમણાં અમુક ખાસ પ્રકારનાં કેટલાંક મુલાકાતીઓ આવી ગયાં. એમણે ક્યાંથી અને કેમ કરીને પ્રવેશ મેળવ્યો હશે તે મારા તંત્ર માટે મૂંઝવનારો કોયડો છે. મહેલને તો

આજુબાજુ મોટો બગીચો અને પછી કિલ્લા જેવી દીવાલ છે. એમાંથી હાથી, વાઘ કે વરુ તો પ્રવેશી ન શકે પણ નાનાં સુંવાળાં પ્રાણીઓ સરકીને ક્યારેક આવી જાય છે. એમ માની શકાય કે એમની પાસે વિશિષ્ટ આવડત હશે જેના વડે તે દીવાલમાં હંગામી છીંડાં પાડી શકતાં હશે. અથવા, ઊડીને આવતાં હશે. આવા અનધિકૃત પ્રવેશ અંગે મારા તંત્રનું વલણ જે હોય તે, અંગત રીતે હું તો એને આવકારું છું. તંત્ર ભલે મારું સર્જન હોય, મારો જ વિસ્તાર હોય, પણ હું એના કરતાં વિશાળ અને તેથી સ્વતંત્ર છું. મુલાકાતીઓ તો બારી કહેવાય, એમની મારફતે જ પ્રજાના જીવનમાં ડોકિયું કરી શકાય છે.

એક બપોરે મારી વિશાળ ચેમ્બરના બારણા પાસેની હવા, સહેજ ચલિત થઈ હોય એવું લાગ્યું. ઊંચે જોયું તો કોઈ અસ્પષ્ટ માણસ ઊભો હતો. એટલો બાષ્પ જેવો કે એક ક્ષણ દેખાય અને બીજી ક્ષણે, ખભો સહેજ ફેરવે એ સાથે, દેખાતો બંધ થઈ જાય. મુખભાવોની ગોઠવણીમાં પણ એવું ચાતુર્ય હતું કે અડધામાં હાસ્ય અને અડધામાં રુદનનો ભાસ થાય. મારે તેને બોલાવવો પડ્યો નહીં. મારી દષ્ટિમાં રહેલા મંદ કુતૂહલથી ખેંચાઈને એ ધીમેધીમે પાસે આવ્યો.

મેં પૂછ્યું, ‘કોણ છો ? શું કામ છે ?’

ભીતરની સહાનુભૂતિને છુપાવતી કઠોરતા કદાચ મારા સ્વરમાં હશે.

ઉત્તરમાં એણે હાસ્યને વધારે મંદ અને મર્માળ બનાવ્યું.

‘મારો કંટાળો દૂર કરવા આવ્યા છો ? બેસો.’

‘જી સાહેબ. મારાથી આપની સામે ન બેસાય.’

પોતાની દલીલના સમર્થનમાં એણે વધેલી દાઢી, જમણા ખભેથી ફાટેલો બુશકોટ અને સફેદ દોરાથી સાંધેલી રબરની સ્લિપર બતાવ્યાં. જોકે સત્તા સમક્ષ નમ્રતા લાંબું ટકી શકી નહીં. મેં સહેજ તીવ્ર નજરે જોયું અને એ ખુરશીમાં એક બાજુ દબાઈને બેસી ગયો.

‘જલદી વાત કરો. હું ખૂબ કામમાં છું એ તો દેખાય છે ને ?’

‘હા સાહેબ, વાત કરું, જી સાહેબ. મને છે ને -’

‘વાક્ય પૂરું કરો. તમને શું છે તે કહો.’

‘મને અમુક લોકો -’

‘કયા લોકો ?’

‘અમુક.’

‘કોણ છે અને ક્યાં રહે છે ?’

‘ગુંડા જેવા છે તે ખૂબ હેરાન કરે છે. બારીમાંથી પથરા નાખે, મેલું નાખે. એમને એમ કે ઘર ખાલી કરીને જતો રહે તો દારૂ-જુગારનો અફો કરીએ.’

‘ક્યાં રહો છો ?’

નદીની પેલી તરફની ઝૂંપડપટ્ટીનું નામ એણે આપ્યું.

‘વેરી ગુડ. હું જોઈ લઈશ. લેખિત અરજી સેક્રેટરીને આપતા જાઓ.’

તે સમયે જે ભાવપલટો આવ્યો તેને મારા શબ્દો સાથે સંબંધ નહોતો. એની આંખોમાં હેત ઊભરાઈ આવ્યું અને એ ખુરશીમાંથી અડધો ઊભો થઈ ગયો.

‘આવડા હતા.’

‘કોણ એવડું હતું ?’

‘આપ નાના હતા આવડા ત્યારથી હું તો ઓળખું છું.’

‘હું નાનો હતો ?’

‘આપની શેરીમાં કુગ્ગા વેચવા આવતો. ઋતુઋતુ પ્રમાણે ધંધો. ખૂબ મજા હતી, બાપા ! પતંગ, કુગ્ગા, ફટકડા એવો ઊડવા-ઉડાડવાનો વ્યવસાય હતો.’

‘અત્યારે શું કરો છો ?’

‘કવિતા લખું છું.’

હું થોડી વાર આંખો બંધ કરીને બેસી રહ્યો. પછી પૂછ્યું, ‘રોટલા માટે શું કરો છો ?’

આ ભાષા ન સમજતો હોય એમ એણે માથું ધુણાવ્યું.

‘કોઈ છાપે છે કવિતા ?’

‘અઢાર પર્વ લખવાં છે. હજુ તો પહેલામાં અડધે નથી પહોંચ્યો.’

કોઈ સમસ્યાની વાત એ પૂરી કરતો નહોતો, લટકતી મૂકી દેતો હતો. કાવ્યની ચર્ચા પણ અધૂરી રહી. ઉલ્લાસપૂર્વક હાથ જોડતાં એણે કહ્યું, ‘રજા લઉં ?’

‘એક લેખિત અરજી -’

‘મળીને ખૂબ આનંદ થયો. ઓળખાણ તાજી થઈ. આઈ એમ પ્રાઉડ ઓફ યુ !’

‘એનું કારણ ?’

‘માય, હાર્ટ ઇઝ ઇન્ડિયન. ગાંધી એક નથી થયા, બે થયા છે.’

‘જતાં પહેલાં એક પ્રશ્નનો જવાબ આપો.’

‘અવશ્ય પૂછો.’

‘કુગ્ગાનો વ્યવસાય ચાલુ છે ?’

‘શ્રાવણના મેળા પૂરતો અપવાદ રાખ્યો છે. ત્યારે મેળામાંથી નીકળીને આપની જૂની શેરીમાં પણ જાઉં છું. વાહ ! મહાકાવ્ય લખતાં જગ્યા મળે ત્યાં હાંસિયામાં રોજનું એક નાનું સ્વતંત્ર કાવ્ય લખું છું. આજનું કાવ્ય તૈયાર ! હું કુગ્ગા વેચી રહ્યો છું અને તમે નાનાનાના હાથ લંબાવી મારી પાસે માગો છો -’

‘કોઈ કુગ્ગા લ્યો, કોઈ કુગ્ગા લ્યો -’ કરતો એ ચાલ્યો ગયો.

S

બીજો તો ક્યારે આવ્યો તેની પણ ખબર પડી નહીં.

એક ક્ષણ નહોતો અને બીજી ક્ષણ મારી સામે ઠાવકાઈથી બેઠો હતો.

‘કોણ છો અને શું કામે આવ્યા છો તે જલદી કહો.’

‘આપ આપનું કામ કરો, સાહેબ. મારે ઉતાવળ નથી.’

‘અહીં બેસવા અને જોવા માટે ટુરિસ્ટ તરીકે આવ્યા છો ?’

એણે આંગળી ચીંધી, ‘આ કપાળ -’

‘કપાળનું શું કામ પડ્યું ?’

‘એની ઉપર જે તેજ છે -’

‘મને ખબર છે. એ તેજ વિશે મને કોઈ શંકા નથી. ઘણા પ્રશંસકો એની તરફ મારું ધ્યાન દોરે છે. કોઈએ એનું સાંકેતિક ચિત્ર કર્યું છે. બીજાએ તેજસ્વી કાવ્ય બનાવ્યું છે.’

માટે, એ વિષય બાજુએ મૂકી તમે જે કામે આવ્યા હો તેની વાત કરો.’
 એણે ખિસ્સામાંથી એક ચોળાયેલો કાગળ કાઢીને મારી સામે ધર્યો.
 ‘આ શું છે ?’
 ‘રાજનામું.’
 ‘શાનું રાજનામું ?’
 ‘શિક્ષક તરીકેનું.’
 ‘ભલા માણસ, એ માટે મારી પાસે ન આવવાનું હોય. ડિપાર્ટમેન્ટમાં મોકલી આપો.’
 એને ખૂબ હસવું આવ્યું. ‘સાહેબ, હું થોડો જ બીજાઓ જેવો છું !’
 ‘તો શું છો ?’
 ‘હું તો આપનો શિક્ષક છું. ઓળખ્યો નહીં ?’
 મારા વિશે ગર્વ હોવાનું કંઈ બોલે એ પહેલાં મેં કહ્યું, ‘બહુ સારું. આવ્યા છો તો બહાર સેક્ટરી પાસે ચા પીને જાઓ.’
 ‘ડિપાર્ટમેન્ટને તો મોકલીશ થ્રૂ પ્રોપર ચેનલ, પણ બીજું રાજનામું ભૂતપૂર્વતામાંથી આપવું જોઈએ એમ માનીને આવ્યો છું. જૂના સમયખંડો સાથે ચોંટી ગયેલી જાતને ખોતરીને છૂટી કરવી જોઈએ ને ?’
 રાજનામાનો આ પ્રકાર અસાધારણ હતો પણ મારા શિક્ષક હોવાનો દાવો કરનાર માણસ સાથે હું શબ્દોની ચર્ચામાં પડવા માગતો નહોતો.
 ‘રાજનામું કેમ આપો છો ?’
 ‘પરદેશ. બીજા આકાશ નીચે વસવું છે.’
 ‘ત્યાં શું કરશો ?’
 ‘શિક્ષક માટે કરિયાણાનો સ્ટોર તૈયાર છે. બસ, આપના આશીર્વાદ જોઈતા હતા તે મળી ગયા. વાહ !’
 મારા જેવા, શબ્દોમાં શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠેલા માણસને પણ અમુક પ્રસંગે અપેક્ષિત વાક્યોના ફુગા ઉડાડવામાં અતિ સંકુલ પ્રકારનો આનંદ મળે છે. માટે મેં કહ્યું, ‘આશીર્વાદ તો મારે આપની પાસેથી મેળવવાના હોય. મને શક્તિ આપો જેથી આપની અને આપના જેવાં અન્યોની સેવા કરી શકું.’

s

દીવાલો સુંવાળી બની અને હૂંફાળા ઉચ્છ્વાસો મૂંઝવવા લાગ્યા તે તો ગઈ કાલની જ વાત છે. મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે બારીના પડદાએ કેશનો અભિનય કર્યો અને મારી સામેના કાગળોમાં પાલવનો ફરકાટ થયો.
 હું મોટેથી બોલ્યો, ‘આજે કોઈને નથી મળવું.’
 એ આદેશનો અમલ દિવસભર રહ્યો. સાંજે સાડા પાંચે મારો સેક્ટરી આવ્યો અને ગરદન ઝુકાવીને દૂર ઊભો રહ્યો.
 ‘કેમ ?’
 ‘જી, એક વિલિટર છે, સાહેબ.’
 ‘કોણ છે ?’

‘એક બહેન -’
 ‘કહ્યું ને, આજે એબ્સોલૂટલી નો વિલિટર !’
 ‘સવારનાં બાંકડે બોલ્યાચાલ્યા વિના બેસી રહ્યાં છે. પાણી પણ પીધું નથી.’
 ‘એ નિર્જળાને -’
 ત્યાં તો એ આવી અને સેક્ટરી પાછા પગે મંદિરની બહાર નીકળી ગયો.
 પગ દાઝતા હોય એમ એક એક પગલું મૂકીને તરત ઉપાડી લેતી હતી. જમીનને સ્પર્શ કર્યા વગર ચાલી શકાય, શક્ય હોય તો દેખાવું પણ ન પડે અને મુલાકાત થઈ જાય એવો એનો પ્રયત્ન હતો.
 મેં કહ્યું, ‘બેસો.’
 એ બોલ્યા વગર ઊભી રહી.
 આવાં બહેરાં મુલાકાતીઓ માટે આદેશ બેવડાવવા પડે છે. માટે મેં કહ્યું, ‘બેસો.’
 એ બેસી ગઈ.
 ‘પાણી પીવું છે ?’
 ‘એ માટે તો આવી છું.’
 પટાવાળો પાણી લાવ્યો તે બે હાથે પકડીને છોકરું દૂધ પીએ એમ પી ગઈ. અડધું છલકાઈને ગળે થઈ છાતી ઉપર ઊતર્યું તે લૂછ્યા વગર બેસી રહી.
 ‘હવે બોલો.’
 ટેબલક્લોથની કિનારીને મજબૂત પકડી રાખી એ માથું નકારમાં ધુણાવ્યે ગઈ. હજુ ઊંચું જોયું નહોતું તેથી એનો ચહેરો પણ દેખાયો નહોતો.
 ‘આ પદ્ધતિથી કંઈ વળવાનું નથી. આજ સુધી મારી સામે કોઈ ત્રાગું કારગત નીવડ્યું નથી. મહેરબાની કરીને કામની વાત કરો તો સારું.’
 મારી આવી વિનયભરી ભાષાની પણ કોઈ અસર થઈ નહીં. મસ્તકના ડોલનનો, આંસુના પ્રવાહનો વેગ વધ્યો. પછી પશુના ગળામાંથી નીકળે એવો એક અસ્ફુટ સ્વર નીકળ્યો.
 ‘સરકારી ઓફિસમાં નાટક કરવા આવ્યાં છો ?’
 ‘તમે - તમે -’
 ‘યસ ? વેરી ગુડ. બોલો, આગળ બોલો.’
 ‘તમે આવું કેમ કર્યું ?’
 ‘શું કર્યું ?’
 ‘અડધું દૃશ્ય છોડીને નીકળી ગયા.’
 આ લખ્યું છે એટલું સ્પષ્ટ એ બોલતી નહોતી. ઘોઘરા વિકૃત સ્વરોને સાફ કરીને મેં લખાણમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
 ‘ગુડ, આગળ બોલો, વાક્ય પૂરું કરો.’
 ‘અધવચ્ચે, અડધા ડૂસકે તમે પીઠ ફેરવી લીધી.’
 ‘કોનું ?’
 ‘મારું ડૂસકું. તમારે વળી હોય ?’
 ‘મને એવી કોઈ ભવાઈની વાતોમાં રસ નથી.’

‘એ ભવાઈ નહોતી, વહાલું, જીવન હતું.’

‘સીધી બેસ. આંખો લૂછી નાખ.’

આ વખતે એણે ચુપચાપ મારી આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. ઊંઠકાર બંધ થયા. ધ્રુજારી હેઠી બેઠી. જે હશે તે શામી ગયું. થોડી વાર અમે બંને મૂંગાં બેસી રહ્યાં.

મુલાકાત પૂરી થઈ હતી તે સ્પષ્ટ થયું ત્યારે એ હસી. ‘છેલ્લી એક કૃપા કરો, હજુ એક પ્યાલો પાણી પીવું છે.’

પાણી આવ્યું તે બે ઘૂંટડા પીધું, થોડું હથેળીમાં લઈને આંખો ઉપર થપથપાવ્યું, છેલ્લે વધ્યું તે દુપટ્ટો ખસેડીને છાતીની વચ્ચે રેડ્યું. મને હતું કે એક વાર ઊંચું જોશે, પણ જોયું નહીં. એ ઊભી થઈ અને આવી હતી તેમ, અવાજ કર્યા વગર, ધીમેધીમે ચાલી ગઈ. બારણા સુધી પહોંચે એ પહેલાં તો એ દેખાતી બંધ થઈ ગઈ.

s

દષ્ટાંતકથાઓમાં ખપી જાય એવા પ્રસંગો છે અને પ્રતીકાત્મક લાગે એવાં પાત્રો છે. રમૂજનું તત્ત્વ બાજુએ ખસેડી મારે એમને વહીવટના કાર્યક્ષેત્ર નીચે લાવવાનાં છે. એક પછી એક તપાસીએ તો, ફુગ્ગાવાળાના દષ્ટાંતમાં રહેલા સંકેતો મારા ધ્યાન બહાર ગયા નથી. મારા જીવનમાં હળવાશ છે જ, છતાં એના આગ્રહને માન આપી એ હળવાશને વધારે પાતળી બનાવવાનો નિર્ધાર મેં કર્યો છે. વળી, એનું કહેવાનું મહાકાવ્ય પૂરું કરવા માટે જરૂરી ગણાય તે બધી સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે પણ હું પ્રતિબદ્ધ છું. પૂર્વની ગિરિમાળામાં મેં ઊભાં કરેલાં આરોગ્યધામોમાંથી ઉત્તમને પસંદ કરી, નિષ્ણાતોના માર્ગદર્શન નીચે એને માટે જરૂરી સગવડ કરવાની સૂચના મેં મારા સેક્રેટરીને આપી છે. શિક્ષક માટે બે વિકલ્પો છે : નિવૃત્તિનાં વર્ષ પરદેશમાં નિરાંતે ચિંતામુક્ત સ્થિતિમાં ગુજારી શકે તે માટે જરૂરી નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવી, અથવા તેઓ જે માનસિક રોગથી પીડાય છે તેની ચિકિત્સા માટે તાત્કાલિક એમને કડક જાપ્તા નીચે આરોગ્યધામમાં મૂકવા. બીજો વિકલ્પ મને વધારે વ્યવહારુ લાગ્યો છે અને, રમૂજમાં કહીએ તો, યંત્રો તે દિશામાં ગતિમાન પણ બન્યાં છે.

ફુગ્ગાવાળાને કે શિક્ષકને મેં ઓળખ્યા નહોતા, બાળપણની શેરી અને પ્રાથમિક શાળાની માટીની ભીંતોને હું ભૂલી ગયો છું એવું કોઈ રખે માને. વાત એટલી જ છે કે પ્રાથમિકતાઓ બદલાઈ છે. હળવાશથી કહું તો, પ્રાથમિક હતું તે પ્રાથમિક રહ્યું નથી, હૂ હા ! સંવેદનશીલતા હોવી તે એક વાત છે, તેનો ક્યાં અને કેવો ઉપયોગ કરવો તે વળી જુદી જ વાત છે. આ મુદ્દો ત્રીજા મુલાકાતીના કિસ્સાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. સમગ્ર મુલાકાત દરમિયાન એણે ઊંચું જોયું નહીં, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે મેં એને ઓળખી નહોતી. આમ પણ, વ્યક્તિને ઓળખવા માટે મને ચહેરાની કે સ્વરની જરૂર પડતી નથી. શેરી, પ્રાથમિક શાળા, સંધ્યા સમયે અમુક ઘરના પાછળના વાડામાં રડતી સ્ત્રીના દૃશ્ય ઉપર પાડેલો પડદો – આ એકમોની એક સાંકળ બને છે જેની સાથે મારો વર્તમાન જોડાયેલો છે. તે બધાનો નકાર હું કેવી રીતે કરી શકું ? ટૂંકમાં, એ સ્ત્રીની વ્યથા પણ હું સમજું છું, એની મર્યાદાઓ તરફ મને પૂરી સહાનુભૂતિ છે અને એની સારવાર માટે પણ જરૂરી વ્યવસ્થા સત્વરે ગોઠવવા મેં તંત્રને કાર્યરત કરી દીધું છે.

r

પાત્રો : અંજલિ, સુકુમાર, સંધ્યા, બટુક, ચંપા, રમેશ, પૂનમ, ગોરમહારાજ અને ટોળાનાં દૃશ્ય માટે બીજાં નટ-નટીઓ

(મંચની મધ્યમાં એક લેવલ આપીને એક ફ્લેટનો ડ્રોઇંગરૂમ તથા એના બાજુના ફ્લેટનો દરવાજો બતાવવામાં આવ્યા છે. બન્ને ફ્લેટની વચ્ચેના ફોયરમાં લિફ્ટ છે. ફોયરની એક તરફ ઉપર જતી સીડીનાં પગથિયાં અને બીજી તરફ નીચે જતાં પગથિયાં સૂચવાયાં છે. મંચની એક તરફના આગળના ભાગે બહુમાળી ઇમારતની કોમન લોન છે, મંચની બીજી તરફ આગળના ભાગે એક ટેબલ તથા બે ખુરશી મૂકી હોટલનું દૃશ્ય ઊભું કરવામાં આવે છે. સવારે ગાર્ડનની લોનમાં મોટેથી લયબદ્ધ રીતે હસતાં વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના અવાજ સાથે પડદો ખૂલે છે. કસરત ચાલી રહી છે. અચાનક ઉપરથી ધબાક દઈને એક વ્યક્તિ પડે છે. કસરતમાં ભંગ પડે છે.)

બટુક : અરે પોપટભાઈ, આતો બી બ્લોકના આઠમા માળે સબરવાલ રહે છે એમનાં પત્ની છે.

પોપટ : પણ આમ એકાએક, બટુકભાઈ...

(બટુક મોબાઇલ કાઢી જોડે છે, વાત ચાલુ કરે છે એ દરમિયાન માણસો ભેગા થઈ રહ્યા છે. ઉત્તેજનાપૂર્ણ સંગીત. સાયરનનો ધ્વનિ. ટેલિવિઝનવાળા આવે છે. સંધ્યા સામે એક પત્રકાર માઈક લઈને ઊભો છે.)

સંધ્યા : લોકોના જીવનમાં તાણ વધી રહી છે, હું મિસિસ સબરવાલને જાણું છું, એ તદ્દન નોર્મલ હાઉસવાઈફ હતાં. રોજ સાંજે આ ગાર્ડનમાં એ આવતાં. અહીં, આ ટાવરના ગાર્ડનમાં રાતે જાણે મેળો ભરાય છે, એકલા અને અજાણ્યા માણસોનો મેળો. લોકો જેવા નોર્મલ અને સુખી દેખાય છે એવા નથી, એક હોડમાં પડ્યાં છે બધાં, પોતાને સુખી અને સાધનસંપન્ન દેખાડવાની હોડમાં, સુખી અને સમૃદ્ધ દેખાતાં મિસિસ સબરવાલે આઠમા માળેથી કેમ ઝંપલાવ્યું હશે એ એક કોયડો છે, પણ સમાજ કે વ્યવસ્થા આ કોયડો ઉકેલવાના બદલે બેત્રણ દિવસમાં એને ભૂલી જાય છે, અને ત્યાં તો બીજી ઘટના બને છે, પછી ત્રીજી, પછી ચોથી... માણસોના જીવનમાંથી તાણ ઘટતી નથી.

(પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે અને ફરી પ્રકાશ થાય છે. ઓડિયો સિસ્ટમ પર સંગીત વાગી રહ્યું છે. અંજલિ પોતાના ડ્રોઇંગરૂમમાં કથ્થક અથવા ભરતનાટ્યમ કરી રહી છે. ટેલિફોનની ઘંટડી વાગે છે. અંજલિ વોલ્યૂમ હળવું કરી ફોન ઉઠાવે છે.)

અંજલિ : સુકુમાર, પટેલભાઈનો ફોન છે.

સુકુમાર : (માત્ર અવાજ) અગિયાર વાગે ઓફિસે ફોન કરવાનું કહે.
 અંજલિ : અગિયાર વાગે ઓફિસે ફોન કરજો, હા.
 (ફોન મૂકી વોલ્યુમ વધારી ફરી નૃત્ય શરૂ કરે છે. સુકુમાર ટાઈ બાંધતો પ્રવેશે છે, ઓડિયો સિસ્ટમ બંધ કરે છે અને અંજલિ એક મોહક મુદ્રામાં સ્થિર થાય છે.)
 અંજલિ : શું છે ?
 સુકુમાર : આ મુદ્રામાં તું સુંદર લાગે છે.
 અંજલિ : તમે એ કહેવા માટે તો ઓડિયો સિસ્ટમ બંધ નહીં જ કરી હોય.
 સુકુમાર : કરેક્ટ, મારાં મોજાં નથી મળતાં.
 અંજલિ : ત્યાં જ તમારા બેડ પર જ છે !
 સુકુમાર : મારા બેડ પર...
 અંજલિ : સૌરિ, આપણા બેડ પર.
 સુકુમાર : સૌરિની કોઈ જરૂર નથી, હજુ તો બાળક આવ્યું પણ નથી અને આપણા બેડ...
 અંજલિ : આવનારને દોષ ન દો, એ તો હવે આવશે, પણ આપણી વચ્ચે એ પહેલાં ઘણું બધું...
 સુકુમાર : તું હવે મોજાં લાવી આપીશ ?
 (અંજલિ મોજાં લાવી આપે છે. સુકુમાર બેસીને મોજાં પહેરે છે, પછી મોબાઇલ જોડતો જોડતો બૂટ પાસે જાય છે, પગમાં બૂટ નાંખી સોફા પર બેસે છે, મોબાઇલ પર વાત કરતાં કરતાં અંજલિ તરફ જોઈને)
 સુકુમાર : લેસ બાંધી આપને.
 (અંજલિ એની સામે જોઈ રહે છે, પછી પગ પાસે બેસી લેસ બાંધે છે. સુકુમાર મોબાઇલ ઓફ કરતાં)
 સુકુમાર : આ મુદ્રામાં તું વધારે સુંદર લાગે છે. સાંજે ચાર વાગે ડ્રાઇવર આવશે. ડૉક્ટર પાસે જઈ આવજે. બરાબર ?
 અંજલિ : સારું,
 સુકુમાર : દવાઓ બરાબર લેજે.
 અંજલિ : શું મને આવનારની ફિકર નહીં હોય ?
 સુકુમાર : તને નૃત્યની પણ ફિકર રહે છે ને !
 અંજલિ : મને ડૉક્ટરે છઠ્ઠા મહિના સુધી ચાલુ રાખવાનું કહ્યું છે. સુકુમાર, મને ખબર છે તમને ઘુંઘરુંનો રણકાર...
 સુકુમાર : એવું નથી અંજુ, મેં તને ડાન્સ કરતી જોઈને જ પસંદ કરી છે.
 અંજલિ : તો પછી ડાન્સ ક્લાસ ખોલવા કેમ નથી દેતા ?
 સુકુમાર : એ આપણને ન શોભે. એક મોટી કોર્પોરેટ કંપનીના સી.ઈ.ઓ.ની વાઈફ ડાન્સ ક્લાસ ચલાવે ? તું સોશયલ વેલ્ફેરનું કામ કર, ચાઈલ્ડ લેબર પર કામ કર.
 અંજલિ : મને એમાં રસ નથી.

(અંજલિ સોફા પર બેસે છે.)

સુકુમાર : તું થાકી લાગે છે, લાવ તારા ઘુંઘરું ખોલી આપું.
 (સુકુમાર નીચે બેસે છે અને ઘુંઘરું ખોલવા લાગે છે.)

અંજલિ : આ શું કરો છો ?
 સુકુમાર : ભાઈ, તારા ઘુંઘરું ખોલું છું.
 અંજલિ : આ મુદ્રામાં તમે જરાય સારા નથી લાગતા.
 સુકુમાર : (ઘુંઘરું આપતાં) પણ મને મારી આ મુદ્રા ગમે છે.
 અંજલિ : (ઘુંઘરું રણકાવતાં) કેવા મજાના રણકે છે ?
 સુકુમાર : રણકે છે ? મને તો રણકાર નથી સંભળાતો !
 અંજલિ : (ફરી વગાડતાં) હવે સંભળાયો રણકાર ?
 સુકુમાર : ખરેખર નથી સંભળાતો. ભાઈ, અમે તો માર્કેટિંગના માણસો છીએ, ધારીએ ને તો ઘુંઘરું એમ ને એમ અકબંધ રહેવા દઈએ પણ અંદરથી એનો રણકાર કાઢી લઈએ !
 (ઊભો થઈ બેંગ લઈ બહાર નીકળે છે. વિદ્ય પાસે આવી બટન દબાવે છે, વિદ્ય આવ્યા પછી અંદર જાય છે. અંજલિ બારણા પાસે ઊભી છે. સીડી પરથી મોટું બાસ્કેટ એક હાથથી ઢસડતી બીજા હાથમાં ઝાડું સાથે ચંપા પ્રવેશે છે.)
 અંજલિ : (ચંપા સામે ઘુંઘરું ખાખડાવી) ચંપા, આનો રણકાર તને સંભળાય છે ? જો સાંભળ; સંભળાય છે ને રણકાર ?
 ચંપા : કચરો આલોને બેન !
 (અંજલિ અંદર જાય છે. રમેશ પગથિયા પરથી હાથમાં બે પ્લાસ્ટિકના ગ્લાસ સાથે આવે છે.)
 ચંપા : લ્યા રમલા, હું લાયો ?
 રમેશ : ટોપ ફ્લોરવાળા ગોંધી સાહેબ નઈ, ઈમને સૂપ આલ્યું ! લે પી.
 (બેચ જણાં સૂપ પી રહ્યા છે, ત્યાં એક તરફથી અંજલિ અને બીજી તરફથી સંધ્યા આવે છે. બંનેના હાથમાં કચરાની ડોલ છે.)
 સંધ્યા : ચંપા, શું પીવે છે ?
 રમેશ : સૂપ, ટોપ ફ્લોરવાળા ગોંધી સાહેબ નઈ, ઈમણે સૂપ આલ્યું.
 અંજલિ : તમે બેચ સૂપ પી રહ્યાં છો ?
 ચંપા : ચ્યમ, અમારાથી સૂપ નો પિવાય ?
 સંધ્યા : સૂપ તો જમ્યા પહેલાં પિવાય.
 અંજલિ : ભૂખ લગાડવા.
 રમેશ : ટોપ ફ્લોરવાળા ગાંધી સાહેબ તો અમને આંતરે દાડે કાયમ સૂપ જ આવે સ.
 અંજલિ : આ ગાંધી સાહેબે ખરા છે, ભૂખ લગાડવાનું સૂપ આ ભૂખ્યાઓને પાચે રાખે છે.
 સંધ્યા : બાર વાગે આવજે ચંપા, ખાવાનું લેવા.

ચંપા : સારું બેન.

(ચંપા અને રમેશ જાય છે.)

સંધ્યા : અંજલિબહેન, શું કહ્યું ડોક્ટરે તમને ?

અંજલિ : મેં કન્સિલ કર્યું છે.

સંધ્યા : કૉંગ્રેસ્યુલેશન, મા બનવું એ ખૂબ મોટી વાત છે.

અંજલિ : આમ પણ સ્ત્રી બીજું શું બની શકે ?

(સંધ્યા એને જોઈ રહે છે. અંજલિ અંદર જાય છે. ટેડીબેર સાથે રમવા લાગે છે. એને ઘુંઘરું રણકાવીને પૂછે છે.)

અંજલિ : એય, તને સંભળાય છે ને મારા ઘુંઘરુંનો રણકાર, બોલ સંભળાય છે ને તને ?

(પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે. પ્રકાશ લોનમાં, રમેશ અને ચંપા બેઠાં છે. બટુક આવે છે.)

બટુક : તમે બરાબર કામ નથી કરતાં.

રમેશ : કોમ તો કરીએ છીએ સાહેબ.

બટુક : ખોટું; કાલે ડી ટાવરમાં પોતાં નથી થયાં,

રમેશ : કર્યાં સ સાહેબ, આ ચંપલીના સમ,

બટુક : લિફ્ટમાં વાસ કેટલી આવે છે ?

રમેશ : તે આવે જ ને સાહેબ,

બટુક : કેમ આવે ?

રમેશ : તમારા ટાવરના છોકરા સાહેબ, ટોપ ફ્લોરથી લિફ્ટમાં...

બટુક : શું ટોપ ફ્લોરથી લિફ્ટમાં !

ચંપા : મૂતરતા મૂતરતા આવે સુ !

બટુક : ખોટું, ખોટું.

રમેશ : આ ચંપલીના સમ.

બટુક : અમારા સંસ્કારી છોકરાં એવું કરે જ નહીં.

રમેશ : સાહેબ, તમારો છોકરો તો આ બધાનો લીડર સુ, ઠેઠ ટોપ ફ્લોરથી...

બટુક : ઠીક છે, ઠીક છે હવે. જુઓ, મારે કામ બરાબર જોઈએ, લિફ્ટ, પાર્કિંગ, આ ગાર્ડન, આગળનો દરવાજો બધું જ ચકાચક જોઈએ, મંત્રી છું મંત્રી સોસાયટીનો. પૈસાનો હિસાબ મારે હસ્તક છે. કામ બરાબર નહીં કરોને તો પૈસા કાપી લઈશ. તમે બેય અત્યારે મારી સાથે ચાલો. મારા ઘરેથી હીચકો કાઢીને ગાડીમાં ચડાવવાનો છે.

રમેશ : ચંપલી, તું ગારડનનું પતાય, હું સાહેબને પતાઈન આવું છું.

બટુક : બેય ચાલોને એટલે કામ જલ્દી પતે.

રમેશ : ચંપલી નઈ આવે સાહેબ.

બટુક : કેમ ?

રમેશ : (શરમાતાં) સાહેબ, અમારે ત્યાં...

બટુક : શું છે તમારે ત્યાં ?

રમેશ : (વધારે શરમાતાં) અઘેણી આવવાની સુ.

બટુક : એલા અઘેણી એને આવવાની છે ને તું શરમાય છે ?

રમેશ : લી હું સાહેબ ભેળો જાવ છું, તું ગારડન વાળજે, ને સાંભળ, કાંઈ ભારભાર નો ઉપાડતી.

(રમેશ અને બટુક જાય છે. ચંપા અંદર ક્યાંક વાળવા જાય છે. અંજલિ ગાર્ડનમાં પ્રવેશે છે, પાળી પર બેસે છે. એના હાથમાં ઘુંઘરું છે. ગહન વિચારમાં છે. ચંપા અંદરથી વાળતી વાળતી આવે છે)

અંજલિ : (ઘુંઘરું રણકાવતાં) ચંપા, તને આનો રણકાર સંભળાય છે ?

ચંપા : (વાળતાં) શું કો સુ બેન ?

અંજલિ : તને આનો રણકાર સંભળાય છે ?

ચંપા : (વાળતાં) શું ? કચરોને બેન, વાળી વાળીન થાકી જાઉં સુ પણ...

(અંજલિના ચહેરા પર તાણ છે, અચાનક એનું શરીર કંપવા લાગે છે. એ દાંત ભીંસે છે.)

ચંપા : બેન શું થાય છે ?

(અંજલિ ઊભી થવા પ્રયાસ કરે છે. ચંપા એને અડવું કે નહીં એની અવઢવ અનુભવે છે. ફ્લેસડાઈ પડતી હોય છે ત્યારે ચંપા એને સહારો આપી પાળી પર બેસાડે છે. અંજલિ એના પર ઢળી પડે છે. ચંપા પોતાની ચાવી અંજલિના દાંત વચ્ચે નાંખે છે.)

ચંપા : એ આ બેનને કાંઈક થ્યું સુ, એને બટુકભૈ સાહેબ, એ રમલા, બેન, બેન, તમને શું થાય સુ ?

(સંધ્યા બહાર જવા નીકળી છે, અને ત્યાં રોકાઈ જાય છે. બટુક આવે છે, રમેશ આવે છે. તીવ્ર સંગીત, સંધ્યા મોબાઈલ પર ફોન જોડે છે. અંધકાર છવાય છે. પ્રકાશ થાય છે ત્યારે અંજલિ સોફામાં બેઠી છે અને હાથમાં ઘુંઘરું છે જેને એ ખખડાવી રહી છે.)

સુકુમાર : શું કરે છે ?

અંજલિ : જોઈ છું આમાંથી અવાજ આવે છે કે નહીં ?

સુકુમાર : તને એવું લાગે છે કે એ રણકતા નથી ?

અંજલિ : હા, તમે કહેવું ને કે તમે એનો રણકાર પણ...

સુકુમાર : લાવ, મને આપ,

(ઘુંઘરું હાથમાં લઈ)

સુકુમાર : પગ આગળ કર.

અંજલિ : કેમ ?

સુકુમાર : પગ તો આગળ કર.

(અંજલિ પગ આગળ કરે છે, સુકુમાર એના પગમાં ઘુંઘરું બાંધતાં)

સુકુમાર : આટલા ઉદાસ નહીં રહેવાનું, યાદ છે ને ડોક્ટરે શું કહ્યું છે ! તાણમાં નહીં

રહેવાનું. પેલાને સારું નહીં લાગે,
 અંજલિ : તમને એની જ ચિંતા છે કેમ ?
 સુકુમાર : હા, સ્વાભાવિક છે. જો ને, મારા બે મોટા ભાઈઓને ત્યાં સંતાન નથી.
 આખું કુટુંબ રાહ જોઈ રહ્યું છે, આપણે ત્યાં સંતાન થવાની. અરે ભાઈ
 વારસદાર તો જોઈએને ? અંજલિ, તને તકલીફ શું છે ? મનમાં ને મનમાં
 મૂંઝાવાથી શું વળવાનું ? ખૂલીને વાત કર. બોલ, શું વાત છે ?
 અંજલિ : કાંઈ નહીં.
 સુકુમાર : તો પછી ડાન્સ કર.
 અંજલિ : અત્યારે મૂડ નથી.
 સુકુમાર : મારા ખાતર.
 (અંજલિ ઊભી થાય છે અને ઓડિયો સિસ્ટમ ચાલુ કરી ડાન્સ કરે છે. સુકુમાર
 જોઈ રહે છે. અંજલિ થાકીને ડાન્સ પૂરો કરે છે, ઓડિયો સિસ્ટમ બંધ કરે છે, અને
 સોફામાં બેસી જાય છે.)
 સુકુમાર : સરસ; બસ, આવી જ રીતે મૂડમાં રહેવાનું.
 અંજલિ : તમે આજે દિલ્લી જાવ છો ?
 સુકુમાર : હા, એક કોન્ફરન્સ છે. બે દિવસમાં પાછો આવી જઈશ. અરે બાપ રે,
 દસ વાગી ગયા, અગિયાર વાગે મારે એક મિટિંગ છે અને આજે હું ઓફિસે
 તો જવાનો જ નથી. અંજલિ, તું ઓફિસે પૂનમને ફોન કરીને કહેજે કે એ
 બધી ફાઈલ્સ લઈને સાંજે એરપોર્ટ આવી જાય, અને હા, એને કહેજે કે
 ટેલરને ત્યાંથી મારો સુટ કલેક્ટ કરી લે, અને તું મારી બેગ ભરી ડ્રાઇવર
 સાથે મોકલી આપજે.
 અંજલિ : પૂનમ પણ સાથે આવે છે ?
 સુકુમાર : હા, કોન્ફરન્સમાં મોટે ભાગે લોકો સેક્રેટરીને સાથે રાખતા હોય છે. પૂનમને
 ફોન કરવાનું ભૂલતી નહીં. ઓ. કે. ચાલ.
 (અંજલિને પાસે ખેંચે છે. જોઈ રહે છે)
 (બાય કહી રવાના થાય છે. અંજલિ એ દિશામાં જોઈ રહે છે. એના ચહેરા પર
 તાણ છે. જોરથી ટિપોઈ પર મુઠ્ઠી પછાડે છે અને અંધકારમાં કાચ ફૂટવાનો અવાજ.
 ફરી પ્રકાશ થાય છે ત્યારે સાંજના સમયે અંજલિ ગાર્ડનમાં ફરી રહી છે. હાથમાં
 પાટો છે. સંધ્યા ત્યાં આવે છે.)
 સંધ્યા : હાથે શું થયું ?
 અંજલિ : કાચ...
 સંધ્યા : વાગ્યો ?
 અંજલિ : ના વગાડ્યો.
 સંધ્યા : આવું કરાય ?
 અંજલિ : તો શું કરું ? પરણીને આવી ત્યારથી રૂંધાઉં છું. મમ્મી-ડેડીને કહ્યું હતું
 કે મને આગળ ભણી પગભર થવા દો પછી હું લગ્ન માટે વિચારીશ. પણ...

એમને તો મોટા કુટુંબમાં મને સેટ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની હતી.
 ક્યાંય પણ, એકેય બાબતમાં આપણું ચાલતું જ નથી. ઘણી વાર થાય
 છે કે આપણને શરીરની સાથે સાથે ઇચ્છાઓ આપીને કુદરતે ભારે અન્યાય
 કર્યો છે. તમે જાણો છો કે મને ડાન્સ વિના નથી ચાલતું.
 સંધ્યા : ના પાડે છે ?
 અંજલિ : આ લોકો કોઈ વખત સીધીસીધું ક્યાં કાંઈ કહે છે ? એમના કહ્યા વિના
 જ એમના હાવભાવથી આપણે એમની ઇચ્છા-અનિચ્છા સમજી જવાની
 અને એ પ્રમાણે... સરકસમાં જાનવરો જેમ રિંગમાસ્ટરના સંકેત પ્રમાણે
 વર્તે છે એમ આપણે....
 સંધ્યા : હશે, બધું બરાબર થઈ જશે. પણ જુઓ, જાતને ઈજા નહીં પહોંચાડવાની.
 અંજલિ : હું મને વ્યક્ત જ નથી કરી શકતી, અને એટલે બધું જ જાત પર...
 સંધ્યા : ગુસ્સો જાત પર નહીં કાઢવાનો. ગુસ્સો આવેને તો થોડી કોકરી ફોડી
 નાખવાની. અરે અરીસા સામે વ્યક્ત થવાનું.
 અંજલિ : અરીસા સામે પણ માત્ર શરીર જ વ્યક્ત થાય છે, મન તો અવ્યક્ત જ
 રહી જાય છે. શું આપણે આમ જ જીવવાનું ?
 (અંજલિના પ્રશ્ન સાથે જ મંચ પરથી પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે. મંચના આગળના ભાગે
 એક ટેબલ અને બે ખુરશી છે ત્યાં પ્રકાશ થાય છે. પૂનમ અને સુકુમાર બેઠાં છે.
 પશ્ચિમી સંગીત. વચ્ચે ફૂટની ડિશ પડી છે. સુકુમાર કાંઠાથી એક ચેરી ઉઠાવે છે
 અને પૂનમ તરફ લંબાવે છે.)
 સુકુમાર : લે, આ ચેરી.
 પૂનમ : તમે લો.
 સુકુમાર : તું લે.
 પૂનમ : મેંડમને કેમ છે સર ?
 સુકુમાર : દિન બ દિન પ્રોબ્લેમ વધી રહ્યો છે. એ બોલતી નથી પણ અંદર અંદર
 જ ધૂંધવાતી હોય એવું લાગે છે. વાયોલન્ટ પણ બની રહી છે. મેં એનાં
 મમ્મી-ડેડી જોડે વાત કરી તો એમનું કહેવું પણ એવું છે કે અંજલિ
 બાળપણથી ઓછાબોલી છે. પૂનમ, હું મૂંઝવણમાં છું.
 પૂનમ : મેં સાંભળેલું કે ગાર્ડનમાં એમને તાણ આવી હતી ?
 સુકુમાર : હા, ક્યારેક એકલી એકલી બબડતી હોય છે.
 પૂનમ : તમે કેટલું સહન કરો છો સર.
 સુકુમાર : શું થાય હવે, પડ્યું પાનું તો નિભાવવું જ રહ્યુંને ?
 પૂનમ : સર, મને એમની ચિંતા થાય છે.
 સુકુમાર : તને અંજલિની ચિંતા થાય છે ?
 પૂનમ : છેવટે હું પણ એક સ્ત્રી છું. સર, તમે એક કામ કરો... એમને સાઈકિયાટ્રિસ્ટ
 પાસે લઈ જાવ.
 સુકુમાર : સારું.

પૂનમ : એમ નહીં. મને વચન આપો કે તમે અહીંથી અમદાવાદ ગયા પછી એમ કરશો.

સુકુમાર : હા ભાઈ, કરીશ. લે ચેરી ખા.

(સુકુમાર એના મોઢામાં ચેરી મૂકે છે)

પૂનમ : સર, મારા મનમાં એક વિચાર આવે છે.

સુકુમાર : શું ?

પૂનમ : તમે એમને મીરા દાતાર લઈ જાવ.

સુકુમાર : મીરા દાતાર ! ત્યાં શું કોઈ સાઈકિયાટ્રિસ્ટ છે ?

પૂનમ : ના સાહેબ, ત્યાં કોઈ ચમત્કારિક પીરની દરગાહ છે. ઘણાં લોકોની ત્યાં મુરાદ પૂરી થાય છે. તમને ખબર છે સર, ત્યાં જવાથી ઘણાં ગાંડા લોકો પણ સાજા થયાના દાખલા છે,

સુકુમાર : હવે આપણે રૂમ પર જઈશું ?

પૂનમ : મેંડમ આમ કેવા ડાહ્યા લાગે છે ? એમણે ભરતનાટ્યમ પણ કર્યું છેને ? મેં સાંભળ્યું છે કે એક સમયે નેશનલ લેવલ સુધી ભરતનાટ્યમમાં એમનું નામ હતું. મારી એક સલાહ માનશો ?

સુકુમાર : અંજલિ વિશે ?

પૂનમ : હા, તમે એમને સારંગપુર હનુમાન લઈ જાવ. મારા એક આન્ડી અમેરિકા રહે છે, એમની સોળ વરસની દીકરી ગાંડી થઈ ગઈ હતી. ત્યાંના મોટા મોટા સાઈકિયાટ્રિસ્ટને બતાવ્યું, કાંઈ ફેર ન પડ્યો. પછી એ એને લઈને અહીં આવ્યા અને સારંગપુર હનુમાન લઈ ગયા, અને તમે નહીં માનો સર, પણ એ સાજી થઈ ગઈ, કમ્પ્યૂટર એન્જિનિયર થઈ, એનાં લગ્ન પણ થઈ ગયા અને તમે પણ અંજલિ મેંડમને ત્યાં લઈ જાવ.

સુકુમાર : આપણે એ વિશે વિચારીશું, હવે આપણે રૂમ પર...

પૂનમ : સર, મારી એક સલાહ...

સુકુમાર : નાઉ નો મોર એંડવાઈઝ, હવે તું મારી એક સલાહ માન.

પૂનમ : કઈ સલાહ ?

સુકુમાર : લે, આ ચેરી ખા.

પૂનમ : ના, તમે ખાવ.

સુકુમાર : કહ્યુંને તું ખા.

પૂનમ : સર, એક વાત કહું. તમે ચંડીપાઠ કરાવો, પછી જુઓ બધું સારું થઈ જશે.

સુકુમાર : સારું, આપણે ચંડીપાઠ કરાવીશું; લે, આ ચેરી ખા.

(સુકુમાર પ્રેમથી પૂનમના મોઢામાં ચેરી મૂકે છે. પ્રકાશ ત્યાંથી લુપ્ત થાય છે. ફરી પ્રકાશ થાય છે ત્યારે સવારનું દૃશ્ય છે. ચંપા વાળતી વાળતી ફોંચરમાં આવે છે. અંજલિ ડ્રોઈંગરૂમમાં બેઠી બેઠી ટેડીબેર સાથે રમી રહી છે. ઉપરથી રમેશ હાથમાં પડીકા સાથે આવે છે.)

ચંપા : લ્યા રમલા, હું લાયો ?

રમેશ : જલેબી, આઠમા માળવાળ મોરવાડી નઈ, ઈમને આલી, લે ખા.

ચંપા : તું ખા.

(બંને બેઠાં છે.)

રમેશ : તું ખા ન લી, તારે જરૂર સૂ.

ચંપા : તારે ય જરૂર સૂ. ચેટલો દૂબરો થૈ જ્યો સૂ.

રમેશ : લી હું પૈણો તાણે ય દૂબળો જ હતો. લે જલેબી ખા.

(અંજલિ પોતાના ફ્લેટના દરવાજા પાસેથી આ દૃશ્ય જોઈ રહી છે, પેલા બન્ને જણાં એકબીજાને જલેબી ખવડાવી રહ્યાં છે. અંજલિના ચહેરા પર ધ્રુજારી આવે છે. એ બહાર આવે છે. રમેશ ચાલ્યો જાય છે.)

અંજલિ : ચંપા, અંદર આવ જોઈ.

ચંપા : અંદર ?

અંજલિ : હા, તને ખાવાનું આપું.

ચંપા : આ લો ન બેન.

(ચંપા બારણાંમાં ઊભી છે અને અંજલિ અંદર જાય છે. બહાર આવે છે ત્યારે હાથમાં લાકડી છે અને ચંપાને મારવા લાગે છે.)

ચંપા : ઓ મારી નાંખી રે... બચાવો બચાવો...

અંજલિ : (ઉન્માદ સાથે) સાલા વ, જાહેરમાં ગંદા ચેનચાળા કરો છો ? તમને શરમે નથી આવતી ? તમને એમ છે કે સોસાયટીમાં કોઈ તમને કહેનારું છે જ નહીં કેમ ? મારી નાખીશ, જાનથી મારી નાખીશ, ચામડી ફાડી નાખીશ, સમજો છો શું ? તમને એમ છે કે હું બધું મૂંગા મોઢે સહન કરી લઈશ ?

ચંપા : એ બેન, મને ગરીબને હું કોમ મારો છો ?

ઓ બાપ રે...

(બૂમબરાડા સાંભળી સંધ્યા બહાર આવે છે અને અંજલિને પકડે છે.)

સંધ્યા : છોડી દો એને અંજલિબેન, એ મરી જશે.

રમેશ : (ઉપરથી આવ્યો છે) એ બેન, છોડી દો.

(અંજલિ રમેશને પણ ફટકારે છે.)

અંજલિ : જાહેરમાં આવી રીતે વર્તાય ? સાલા વ, કાંઈ લાજશરમ છે કે નહીં ? આજે તો બેયને મારી નાખીશ.

(સંધ્યા એને પકડી લે છે.)

સંધ્યા : છોડો એને... છોડો... તમે બેય ભાગો હવે... અંજલિબહેન, ઘરમાં ચાલો... ઘરમાં... આ બાજુ...

(પકડીને ઘરમાં લઈ જાય છે. અંજલિ હજુ પણ ઉન્માદમાં છે.)

અંજલિ : સાલાઓને એમ છે કે મને કાંઈ ખબર નથી પડતી, શું હું બુધ્ધુ છું ?

સંધ્યા : શાંત થાવ, અંજલિબેન.

અંજલિ : તમે ઓળખતા નથી આમને, અને એ પૂનમડી તો ઠીક પણ આ...સુ...
સંધ્યા : કોણ પૂનમ ?

(સંધ્યા ચોંકી ઊઠી છે. એ આશ્ચર્યથી અંજલિને જોઈ રહે છે.)

અંજલિ : સીધી કરી નાખીને એને... પૂનમને...

સંધ્યા : પૂનમ... કોણ પૂનમ...

અંજલિ : ઓફિસમાં છે એ... મને બધી ખબર છે,

(અંજલિ સંધ્યા સામે ટગર ટગર જોઈ રહે છે. અને પછી રડી પડે છે. પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે. ફરી ગાર્ડનમાં પ્રકાશ થાય છે. ચંપા હાથમાં પાટા સાથે સાફસૂકી કરી રહી છે. રમેશ છાપું વાંચી રહ્યો છે.)

રમેશ : કે શ ક ફરી અનામતનો કોટા વધવાનો સુ.

ચંપા : ચૂંટણી આવતી હશે, બાકી આપણે તો દુઃખનો જ કોટા વધતો રે શે.

રમેશ : ટોપ ફ્લોરવાળા ગોંધીશાયબ કે'તા'તા ક સરકાર કોટા વધારશે.

ચંપા : કોટા વધશે ક નઈ ઈ તો રોમ જોણે, પણ કજ્યા વધવાના. નોના નોના ગોમોમાં પાશી દલિત ન સવરણની માથાકૂટ વધવાની.. તો અગાડી કોણ જાવાનું આપણને બસાવવા ?

રમેશ : ગોંધીશાયબ કે શ ક સંઘરશ કર્યા વના કોઈ મલતું નથી.

ચંપા : ટોપ ફ્લોરવાળા ગોંધીશાયબને હું સુ, એ તો આવી જામગરી મેલી ન આઘા.... પોતાના ટોપફ્લોર ઉપર. પશી સેહન તો ઓપણે જ...

રમેશ : ગોંધીશાયબને કોઈ નઈ કે'વાનું...

ચંપા : ચ્યમ, અવો અ હું તારો હગલો થાય સુ ?

રમેશ : જો ગોંધીશાયબ સાટુ આડુંઅવળું બોલી નં તો...

ચંપા : તો...

રમેશ : એક દૈ'શ નુ...

ચંપા : હાથ તો લગાડી જો.

રમેશ : જવા દે નુ, બે જીવ સોતી ન હું કર. (રમેશ વિંગમાં જુએ છે.) લી ચંપલી, ભાગ.

ચંપા : ચ્યમ ?

રમેશ : ઓલી ગોંડી આવતી લાગે સુ, ફરી તન મારશે.

ચંપા : (એ દિશામાં જોઈ સાવરણો હાથમાં લે છે અને સાડી ઠીક કરે છે) આવવા દે, આ વખતે તો...

(ત્યાં ગાર્ડનમાં સંધ્યા અને અંજલિ પ્રવેશે છે.)

સંધ્યા : ચંપા, અંજલિબેન તને મળવા આવ્યાં છે.

અંજલિ : તે દિવસે મેં તને કારણ વિના મારી.. (ક્યાંય સુધી એની સામે જોઈ રહે છે.) સોરિ. (પૈસા આપતાં) આ રાખ.

રમેશ : આ હું કરો સુ બેન. તમે સોરિ બોલ્યા એમાં બધું આવી જ્યું.

અંજલિ : ના, એવું તો નથી જ. આ ચંપા પણ મારી જેમ... અને મેં એને મારી, પણ તે દિવસે હું...

ચંપા : હોય બેન, આપણે શહુથી એવું થાય, ચાણેક દિમાગ પરનો કંટ્રોલ જતો ર, તમે આ પૈસા...

અંજલિ : રાખી લે, મારી પાસે આનાથી વધારે બીજું કંઈ નથી જે તને આપી શકું. તું આ પૈસા લઈ લેશે તો મારા મન પરથી થોડો ભાર ઓછો થશે.

ચંપા : (પૈસા લેતાં) એક વાત કવ બેન, બે જીવ સોતી બૈઈઓએ કરોધ ન કરવો જોઈયે, મગજ માથે તાણ નો રાખવી જોઈયે. આવનારા પર એની અસર થાય. દુખ તો શઅવેને હોય, ધીરજથી શહન કઈરે જ છૂટકો...

(બટુક ગાર્ડનમાં પ્રવેશે છે.)

બટુક : એલા અહીં કેમ બેઠાં છો ? જાવ કામે લાગો.

(રમેશ અને ચંપા જાય છે.)

બટુક : (અંજલિને) આમણે કંઈ કર્યું તો નથી ને બેન ? ગભરાતાં નહીં હો બેન. હું આ લોકોને બરાબર જાણું છું. આ લોકો છે જ એવાં, અપલખણથી ભરેલાં.

સંધ્યા : તમે વાત તો સાંભળો બટુકભાઈ.

બટુક : તમને નહીં સમજાય સંધ્યાબહેન, આ લોકો છે જ એવાં. હવે અંજલિબેને એમ ને એમ કંઈ થોડું માર્યું હશે ? આ ચંપલીએ કંઈક તો કર્યું હશેને ? શું અંજલિબેન ગાંડાં છે કે એને મારે ? આ લોકો...

સંધ્યા : હવે તમારું આ લોકો આ લોકો બંધ કરશો બટુકભાઈ ? એ લોકો પણ માણસ છે એ વાત સમજો, સ્વીકારો. વાંક ચંપાનો નહોતો. ચાલો અંજલિબેન...

(અંજલિ અને સંધ્યા જાય છે.)

બટુક : મારું બેટું શું જમાનો આવ્યો છે, આપણને બાપું ય ઘણાવી જાય છે ?

રમેશ : (દોડતો આવે છે.) બટુકભાઈ સાહેબ, તમારો છોકરો,

બટુક : શું કર્યું એણે ?

રમેશ : ટોપ ફ્લોર પરથી વિફ્ટમાં મૂતરતો મૂતરતો આયો અને...

બટુક : જુહું, મારો છોકરો એવું કરે જ નહીં.

રમેશ : આજે તો ગોંધીશાયબે પકડ્યો, એ વિફ્ટમાં હતા ન તમારો કુંવર...

બટુક : પણ ગાંધીસાહેબ વિફ્ટમાં હતા અને...

રમેશ : લાઈટ નહોતીને વિફ્ટમાં, ને એમાં પાછા ગાંધીશાયબ એવા કારા કુ દેખાયે નઈ.

બટુક : (હોધપૂર્વક) મારો છોકરો ગાંધીના હાથે પકડાયો એમાં ખુશ થાય છે ? સાલા હરામી, ક્યારેક અડફેટે ચડીશને તો તારી... ને ત્યારે ગાંધીસાહેબે આડો હાથ દેવા નહીં આવે.

(બટુક જાય છે અને રમેશ ઊભો છે. રમેશ સમસમી જાય છે. ચંપા આવે છે. પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે. ફરી પ્રકાશ થાય છે ત્યારે અંજલિના ડ્રોઈંગરૂમમાં યજ્ઞવેદીમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત છે. ધુમાડો પણ છે. આસપાસમાં ઘણાં લોકો ઊભાં છે. ચંડીપાઠ ચાલી રહ્યા છે. અંજલિ અને સુકુમાર બાજોઠ પર હાથમાં નાળિયેર રાખી ઊભાં છે. ગોરમહારાજ સાથે બીજા બેત્રણ બ્રાહ્મણો છે, જે કોરસમાં લયબદ્ધ રીતે ચંડીપાઠની પંક્તિઓ ગાય છે.)

ગોરમહારાજ અને કોરસ :

**યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ, શક્તિ રૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ, ઇચ્છા રૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
યા દેવી સર્વભૂતેષુ, છાયારૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ, વિદ્યા રૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ**

ગોરમહારાજ : તમે તમારા પરિવારના હિતાર્થે, સમગ્રે સૃષ્ટિના હિતાર્થે, આ ચંડીપાઠ કરાવ્યા છે, જગતજનનીનો મહિમા અપરંપાર છે, એ જ સૃષ્ટિનું ચાલકબળ છે. એ સહુનું શુભ કરે અને દુઃખ દર્દ દૂર કરે એવી મનોકામના સાથે આપ હવે પૂર્ણાહુતિનું નાળિયેર આ યજ્ઞવેદીમાં હોમો.

(સુકુમાર અને અંજલિ વાંકાં વળીને યજ્ઞવેદીમાં નાળિયેર હોમે છે. અંજલિના ચહેરા પર દંઢતાના ભાવ પ્રગટે છે.)

ગોરમહારાજ અને કોરસ :

**યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ, શક્તિ રૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ**

(પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે. ગાર્ડનમાં ચંપા ત્રિકમથી ખોદી રહી છે અને રમેશ દોડતો આવે છે. એના હાથમાં બે પડિયા છે.)

ચંપા : લ્યા રમલા, હું લાયો ?

રમેશ : સાતમા માળવારાં અંજલિબેને પરસાદ આલ્યો.

ચંપા : પરસાદ !

રમેશ : હા, એમને ત્યાં મોતાજીની પૂજા રોખેલી.

ચંપા : હું હાથ ધોઈન આવું સુ,

(ચંપા હાથ ધોઈને આવે છે અને બંને જણાં એકએક પડિયો લઈને પ્રસાદ ખાઈ રહ્યાં છે. બટુક કાંઈક ગુસ્સામાં ત્યાં આવે છે.)

બટુક : ડી બ્લોક પાસે એઠવાડ પડ્યો છે.

રમેશ : હજી હમણે તો મેં ત્યોં વાર્યું, પશી કો કે નાશ્યો હસ.

બટુક : હાળાવ, એક તો કામ બરાબર કરતાં નથી ન પાછા અમારો વાંક કાઢો

છો ?

રમેશ : સાવ સાચું કવ સુ સાહેબ, મેમ્બરો ઠેઠ ઉપરથી એઠવાડ નોંખ સુ.

બટુક : તમારું કામ તમે બરાબર કરોને. મારું હાળું, પોતાનું કામ બરાબર કરતું નથી ને અમારી ઉપર પાવર કરે છે.

રમેશ : આમાં પાવરની ચ્યોં વાત આઈ.

બટુક : વાત તો પાવરની જ છે, પણ તું મને ઓળખતું નથી, કોના ખીલે તું પાવર કરી રીયું છે ? સાલ્વું એક તો અમારો એઠવાડ ખાય છે ને પાછું સામો જવાબ આપે છે, તું જો, હવે તો હું તારી માં...

ચંપા : (હોધથી) એ શાયબ, માં મણી નો કાઢશો, હા...

બટુક : નહિતર તું શું કરી લેવાની, હાળી બે ટકાની રાં...

(બાજુમાં પડેલું ત્રિકમ ઉપાડે છે)

ચંપા : ચાણની બોલતી નઈ એટલે, મારું હાળું બડબડ કર સુ, એક દઈશ ન...

રમેશ : લી રેવા દે.

ચંપા : બહુ રેવા દીધું.

બટુક : આમાં સારાવાટ નહીં રે, સોસાયટીનો મંત્રી છું ને હિસાબ મારા હસ્તક...

ચંપા : સફ્ટે મારી તારી સોસાયટી, હાલતીનું થા...

(બટુક ચંપા સામે જોઈ રહે છે. જાય છે. રમેશ ત્રિકમ ઊંચકેલી ચંપાને ભાવભરે થઈને જોઈ રહે છે, પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે. અંજલિના ડ્રોઈંગરૂમમાં પ્રકાશ, અંજલિ લાલ રંગની સાડીમાં જમીન પર બેસી ચંડીપાઠ વાંચી રહી છે. સુકુમાર આકોશપૂર્વક ટેડીબેર રમાડતો સોફા પર બેઠો છે.)

**અંજલિ : યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ, શક્તિ રૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
યા દેવી સર્વભૂતેષુ, ઇચ્છા રૂપેણ સંસ્થિતા,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ, નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ**

સુકુમાર : આ શું કર્યું તે ?

અંજલિ : જે મને ઠીક લાગ્યું તે.

સુકુમાર : ગાંડી થઈ ગઈ છે કે શું ?

અંજલિ : ના, હું સંપૂર્ણપણે સ્વસ્થ છું, સુકુમાર.

સુકુમાર : અમારા પરિવારનું પહેલું બાળક... અમારો વંશ...

(અંજલિ સ્વસ્થતાથી માત્ર જોઈ રહે છે. સુકુમારના હાથમાં ટેડીબેર યથાવત્ છે.)

સુકુમાર : સાંભળો છે તું ? આ તારા ગાંડપણના કારણે અમારું નિર્વંશ... શું ધાર્યું છે તે... આ રીતે શેનો બદલો લઈ રહી છે અમારી સાથે... શું ઇચ્છે છે તું એ તો ફાટ મોંમાંથી... હું શું જવાબ આપીશ આખા કુટુંબને ? મૂઠની જેમ બેઠી છે શું ? કાંઈક તો બોલ, તું શું કરવા ધારે છે મારું ? (રડતો રડતો ઘૂંટણિયે પડે છે.) મારા કયા અપરાધની સજા... તું શું કરવા ધારે છે...

(અંજલિ શાંતિથી ઊઠે છે, એના હાથમાંથી ટેડીબેર લઈ લે છે, અને ઉછાળીને ફેંકે છે. સુકુમાર દયામણા ચહેરે જોઈ રહે છે. ટેડીબેર કચરો વાળતી ચંપા પાસે પડે છે. સોસાયટીના સભ્યોની કવાયત માઈમમાં ચાલી રહી છે. ચંપા ટેડીબેર ઉઠાવે છે અને જોઈ રહે છે. રમેશ આવે છે.)

રમેશ : લી ચંપલી આ હું સૂ ?

ચંપા : રમકડું, ઉપરથી આયું.

રમેશ : કોણે નાશ્યું હસ ?

ચંપા : ગમે તિને નાશ્યું હોય, આપણે તો છોકરું જલમતા પેલાં એના સાટે રમકડુંય આઈ જ્યું એ જ હરખ...

(ચંપા અને રમેશ ગાર્ડનમાં ટેડીબેર સાથે રમતાં એક ખૂણામાં બેઠાં છે, ત્યાં ડ્રૉઇંગરૂમમાં અંજલિ અને સુકુમાર છે. સોસાયટીવાળા પ્રવેશે છે અને યથાવત્ 'હો હો હા હા'ની કવાયત શરૂ કરે છે. પ્રકાશ લુપ્ત થાય છે.)

r

પરિષદના આજીવન સભ્યોને વિનંતી

આદરણીય મુરબ્બીઓ અને મિત્રો,

આપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્ય છો. સૌ પ્રથમ તો પરિષદ સાથે ભાવાત્મક રીતે સંકળાવા માટે આનંદ અને આભારની લાગણી પ્રગટ કરી લઉં.

પરિષદના આજીવન સભ્ય તરીકે આપને 'પરબ' નિયમિત રીતે મળતું હશે. કાગળ અને મુદ્રણની મોંઘાઈ, પુસ્તકારખર્ચ, ટપાલખર્ચ વગેરે મળીને 'પરબ'નો વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા સાડા ત્રણ લાખ જેટલો થવા જાય છે. આ રીતે 'પરબ'નો ઘણો મોટો આર્થિક બોજો પરિષદ પર રહે છે. આ ઉપરાંત પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અંગે મળેલા દાનની રકમના વ્યાજના દર ઓછા થઈ જવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓને આર્થિક રીતે પહોંચી વળવા માટે પણ ઘણી જ મથામણ કરવાની થાય છે.

પરિષદની આજીવન સભ્ય ફીના ઈ.સ. ૧૯૭૮માં વ્યક્તિ માટે રૂ. એકસો પચાસ હતા જે વધતાં વધતાં ઈ.સ. ૨૦૦૩ માર્ચથી રૂ. ૧૫૦૦/- થયા હતા. હવે તા. ૧-૪-૨૦૦૬થી પરિષદની આજીવન લવાજમ ફી વ્યક્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦/- કરવામાં આવી છે. આપ વ્યક્તિ તરીકે રૂ. ૧૫૦/-, ૨૦૦/-, ૩૦૦/-, ૫૦૦/-, ૧૦૦૦/- કે ૧૫૦૦/-માં સભ્ય થયા હશો. આ પત્ર દ્વારા હું આપને વિનંતી કરું છું કે આપ આજની આજીવન સભ્ય-ફી અને આપ સભ્ય થયો હો તે વખતની આજીવન સભ્ય-ફીના તફાવતની રકમ ધ્યાનમાં રાખીને આપને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમ સ્વૈચ્છિક રીતે દાનરૂપે પરિષદને મોકલશો તો એનાથી પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વેગ મળશે. પરિષદના આજીવન સભ્યોની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલી છે. સૌનો સહકાર મળી રહેશે એવી મને પૂરી શ્રદ્ધા છે.

આપ સૌની કુશળતા ચાહું છું.

લિ. સનેહાધીન

રતિલાલ બોરીસાગર

(વહીવટી મંત્રી)

આસ્વાદ રાધેશ્યામ શર્માની કાવ્યરચનામાં સર્જકકલાનો ચમત્કાર

લાભશંકર ઠાકર

કળાકૃતિ એક ઉદ્દીપન વિભાવ છે. તે ભાવકની સિસૃક્ષાને પ્રેરે. ભાવચિત્રી પ્રતિભા નિજ ચેતનામાં ભાવરચનારૂપનું નિર્માણ કરવાની પ્રક્રિયામાં મુકાય.

કવિ રાધેશ્યામ શર્માના છઠ્ઠા કાવ્યસંગ્રહ 'અવકાશની ઉડ્ડયનવિપિ' (૨૦૦૬)માં ૮૭ રચનાઓ છે. એક રચના (પૃષ્ઠ ૨૦) 'અવિરામ' શીર્ષકની છે. વિરામ તો માણસની અપેક્ષા અને વ્યવસ્થાનો સંકેત માત્ર છે. ૨૭ શબ્દોની ૨૭ પંક્તિના આ કાવ્યમાં કવિએ સાદૃશ્ય એક પણ સ્થાન પર, કાવ્યાન્તે પણ વિરામચિહ્ન મૂક્યું નથી.

ઉદ્દીપન વિભાવરૂપ આ રચના મારા ભાવનના આલેખમાં પૂરેપૂરી કમશ: મુકાશે.

પહેલી જ પંક્તિ છે, 'નિસરણીઓ.' જે બહુવચનમાં છે. બીજી પંક્તિ છે, 'નિસરી.' આરંભની છ પંક્તિઓ ઉતારું છું.

નિસરણીઓ

નિસરી

ભૂકંપિત

બજારમાં

મકાનો

ગોતવા

અવિરામ છ શબ્દોની છ પંક્તિઓ ભાવકની ચેતનામાં પ્ર-સ-રે છે કેવી તેનો આલેખ આપું.

નિસરણીઓ પ્રત્યક્ષ થતાં (માણસને, માણસોને) ઉપર ચઢવું છે અને નીચે ઊતરવું છે એવો ભાવસંકેત ઊપસે. નિસરણીઓ 'નીકળી' છે એમ નહિ પણ 'નિસરી' છે તેવા પદસંકેતથી કેવો અધ્યાસભાવ કંકૃત થાય છે ? 'ગરબે ગાવાને ગોરી નિસરી કે નિસર્યા રે લોલ.' માત્ર અને માત્ર ગદ્યકાવ્ય, પ્રોઝા પોએમ છે, છતાં 'નિસરી'ના પ્રયોગથી લયકંકાર ભાવકની ચેતનામાં જાગે છે. નિસરણીઓના બહુવચનમાં, હા બહુવચનમાં જ એકાધિક તરુણીઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પછીની ચાર પંક્તિઓના ચાર શબ્દો તે રૂમઝૂમ લયને સાવ છૂંકરી દઈને આંતર ચેતનાને નીરવ સ્તબ્ધતાના સ્વાનુભવમાં મૂકી દે છે. આનંદ- ઉત્સવના લયકંકારને પલકારામાં છૂંકરી દેતી આ કાવ્યઘટના, પલકારામાં ઘટે છે તે સર્જકચેતનાની રચનાના ઘાટઘટનની અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમાપ્રજ્ઞા એવી, પ્રતિભા ધ્યાનપાત્ર છે. જે જાણે દૂરથી, નિર્દિપ્ત રહીને ભાવકને ગાઢ શોકભાવમાં ગરક કરી દે છે. કવિએ નિર્મમ, સિસૃક્ષાપ્રેરિત સર્જકતાથી, મનુષ્ય હોવાની નિરાધારતાને વ્યંજિત કરી છે. 'નિસરણીઓ' ય અને 'મકાનો' ય મનુષ્યની ભૌતિક અને મૂલ્યસંસ્કૃતિના સીધા જ સંકેતો છે. 'બજાર' અને

‘મકાનો’ માનવસર્જિત રિદ્ધિસિદ્ધિના સંકેતો છે. હા, ભાવકના ચિત્તમાં ‘બાઝાર સે ગુઝારા હું ખરીદાર નહિ હું.’ એવી પંક્તિ ઊપસે તો ખરીને ! અરે, બજાર જ નથી. મકાન જ નથી. તારે ખરીદવાની વસ્તુય નથી અને આપનારોય નથી. મારે ખરીદીને, લઈ જઈને, ક્યાંય પહોંચાડવાનુંય નથી. તું તારા બે ચરણોથી ચાલી રહ્યો છે તે જરા નીચે જોઈને ચાલ. ઠેબું ખાતા અને પડી જતા વાર નહિ લાગે.

ના, તક નથી, આ ચુસ્ત, ઘનગાત્ર રચનામાં મેટાફિઝિકલ કંઈ ખોલવાની. જ્યાં તારું હોવું, ચાલવું, ગાવું શક્ય બન્યું છે, તે ‘ભૂ’ જ કંપાયમાન છે. કોઈ મનોદૈહિક સ્થિરતા શક્ય નથી. મનુષ્યની આજ લગીની સમગ્રતા અને હયાતીની નિરાધારતા સંકેતાય છે આ છ શબ્દોમાં.

શા માટે છ શબ્દોનો પંક્તિભેદ ?

ઘણ પડે છે તે, એક પછી એક, પડે ને !

‘નિસરણીઓ’ તો કંઈ ઘા જેવી નથી અનુભવાતી. અને ‘નિસરી’ તો લોલના પદલયને ઝંકૂત કરી દે છે. એ બે પંક્તિઓએ મનુષ્યની ભૌતિક સિદ્ધિઓને, આનંદના લોલકારને નેત્રશ્રવણ-પ્રત્યક્ષ કર્યું જ; અને ‘ભૂકંપિત’ વિશેષણનો ઘા પડે છે તે બજારમાં !

કવિ શબ્દ, શબ્દો થકી ત્વરિત રચે છે તે ભાવનની પલકારાની ઘટનામાં મનુષ્ય હોવાની સદીઓની સદીઓનો સ્થળકાલવિસ્તાર સંકેતાય છે. તે વિસ્તારના સત્યને એક, બે, ત્રણ ઘા પડતામાં તો ધ્વસ્ત થતું અનુભવાય છે.

રચનામાં કારયિત્રી પ્રતિભાએ સર્જનની ક્ષણોમાં વિરામ લીધો નથી તો ભાવકની ચેતનાય અવિરામ છે. આરંભની છ પંક્તિઓના સાતત્યમાં રચના આગળ વધે છે.

અને
મન્દિરો
મળ્યાં
ત્યાં
શિખર
વિહોણા
બાવન
ગજની
ધોળી
ધજાઓને
વીંટઈ
સૂતેલાં

ભાવક શ્રોતા છે, વિસનર. નેરેશન કરનાર અદૃશ્ય છે. સંભળાય છે માત્ર નેરેટરના શબ્દો, એક પછી એક. તે બોલે : ‘મન્દિરો’ અને કેમેરાની આંખ લાંગ શોટમાં તાકવા પ્રેરાય ‘ત્યાં’ ‘શિખર’ સંભળાતા કેમેરા અપ જુએ અને સંભળાય – ‘વિહોણા.’ કેમેરાની આંખ ‘મન્દિરો શિખર વિહોણા’ તાકી રહી છે અને એક પછી એક શબ્દ સંભળાય છે :

‘બાવન / ગજની / ધજાઓને / વીંટઈ / સૂતેલાં’

કેમેરા અપ છે તે ડાઉન, ડાઉન ટુ અર્થ તાકી રહે છે શિખરને ? હા. મંદિરો કેમેરાની આંખને આ ક્ષણે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે બાવન ગજની ધજાઓને વીંટઈ સૂતેલાં. ક્ષણો છે અને ક્ષણાન્તરો છે. ‘અને મન્દિરો મળ્યાં ત્યાં’ની શ્રુતિગોચર ક્ષણોમાં જે સ્મૃતિગોચર મંદિરો પ્રત્યક્ષ થાય છે તે તો ઊભાં છે. તે જ – ક્ષણાન્તરોમાં – ધ્વસ્ત, જમીનદોસ્ત દષ્ટિગોચર થાય છે ! આ આમ હોવું અને તેમ હોવું તે ક્ષણાન્તરોની ઘટનાઓ છે. શબ્દગતિ અને કાળગતિનું યુગપદ ભાવન થાય છે, ચાક્ષુષ.

રચનાના અંતિમ સાત શબ્દોની સાત પંક્તિઓમાં કથક, નેરેટર ઓળખ સાથે પ્રગટ થાય છે. અંતિમ સાત પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

શું
ગાઉં
મારો
રાવણહત્યો
ધરબાઈ
પડવો છે
કો’ક
અજાણ્યા
પગથિયામાં

તે ગાયક અને વાદક છે. બહિર્મુખ લાગતી નિર્લિપ્ત દ્રષ્ટાની દષ્ટિ, ભાવદષ્ટિરૂપે આત્મકથન કરતી અનુભવાય છે તેમાં, વાણીમાં હું (આઈ) નથી. ‘હું શું ગાઉં’ એમ નથી. સહજ થઈ ગયેલો હું-કાર અહીં વિગલિત થઈ ગયો છે ? સાયાસ અને અનાયાસ નિત્ય વેદ્ય એવો ‘હું’ આ નવ શબ્દની નવ પંક્તિમાં નથી તે ભાવકના ભાવનમાં તો અ-ભાવ, પ્રબલ પ્ર-ભાવપ્રેરક છે. ફેઈસિંગ છે સાવ સમીપના જીવનીય સંદર્ભોની હોનારતનું. જે ધ્યાન-યાગ-તપ-યોગાદિથી લભ્ય હશે કે નહિ તે વિગલનની ઘટના, હોનારતના સીધા સાક્ષાત્કારથી, ઘટી છે. ના, હું-ની બાદબાકીના રચનાના સ્ટ્રક્ચરલ સત્યને હું અકસ્માત્ નહિ કહું. ભલે ‘ગાઉં’ તે ક્રિયાપદમાં હું-નો ઉ-કાર છે. પણ તે ઉ-કારરૂપે જ શેષ છે, નિ:શેષ થનારી અંતિમ ક્ષણોમાં.

સમગ્ર રચનાને માટે કહી શકાય તે, આ હું-કારના વિગલનના રચનાત્મક સત્યની ક્ષણે, સ્મરી લઉં. સેમ્યુઅલ બેકેટનું વિધાન છે :

It is the shape that matters.

‘મારો’ તો કહે છે, ગાયક-વાદક; પણ જે મારો ‘હતો’ તે આ ક્ષણોમાં નથી. તેથી ‘મારો’ એવું કથન નિરાધાર. મમત્વનો શબ્દશેષ સંકેત માત્ર બની રહે છે.

કથક ગાયક, વાદક, ભરથરીની ઓળખ રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એનું તંતુવાદ્ય, લોકવાદ્ય ‘આનંદલહરી’ પણ કહેવાય છે. રાવણે તે શિવને પ્રસન્ન કરવા રચ્યું અને વગાડેલું તેથી ‘રાવણહત્યો’ કહેવાય છે, એવી જનશ્રુતિ છે.

હાથ હોવા છતાં, પોતાના અભિજ્ઞાન-ઓળખરૂપ રાવણહત્યો કથકના હાથમાં નથી.

હાથ છે, છતાં નથી તેવી નિરાધારતાની ક્ષણોનો આ ભાવાનુભવ છે. તે અભિજ્ઞાનરૂપ રાવણહત્યો 'ધરબાઈ પડ્યો છે કો'ક અજાણ્યા પગથિયામાં' એમ કહેતા કથકના પગ પણતે પગથિયા સુધી પહોંચી શકે તેમ નથી. 'કો'ક અજાણ્યા' પગથિયા જ્ઞાત નથી. અજ્ઞાત છે. જ્ઞાત પગથિયાંય ધ્વસ્ત થઈ ગયાં છે. હાથ-પગ હોવા છતાં વ્યક્તિને સ્થગિત, સ્તબ્ધ કરનારી ઘટના છે.

સ્થગિત, સ્તબ્ધ કરી દેનારા ગાઢ કરુણની વ્યંજના છતાં આછીય ઊર્મિ-લ-તા નથી. રચનાના કાલક્રમમાં એક ક્ષણ પણ પોચટ, ઊર્મિલ નથી.

ભૂકંપના ઉદ્દીપનવિભાવથી પ્રેરાયેલી રચનાવલીઓમાંની વિરલ કાવ્યરચનાઓમાંની આ એક અનન્ય, વિરલ રચના છે.

૨૭ શબ્દો અને ૨૭ પંક્તિઓની આ રચનામાં સર્જક છે છતાં નથી ? આ ૨૭ શબ્દોદ્ગારો કોના છે ? એક ગાયક, વાદક ભરથરીના. તેય ઊભી બજારે 'બોલાયેલા' નથી. તે નાયકના અંતઃકરણમાં સળવળેલા શબ્દો છે. સર્જક કવિ તો દૂર છે. એક ડિસ્ટન્સ અનાયાસ અનુભવાય છે, રચનારીતિને કારણે. દૂરના છતાં નાયકના અંતઃકરણમાં જાગેલા અને નાયકને પોતાના અંતઃશ્રુતિપટ પર સંભળાયેલા શબ્દો સર્જકકવિને પણ સંભળાયા છે. આવી દૂરતા અને સંનિકટ સમીપતા તે તો સર્જકકલાનો ચમત્કાર છે ! આ દૂરતા અને સંનિકટતા જ શું પ્રશ્નમાં, શાંતમાં વિરમતી હશે ?

Reality can be found only in understanding what is; and to understand what is, there must be freedom, freedom from the fear of what is. (કૃષ્ણમૂર્તિ)

(૧૧-૨-૨૦૦૭)

r

મેરે પિયા !

મેરે પિયા મૈં કછુ નહીં જાનું,
મૈં તો ચુપચુપ ચાહ રહી.

મેરે પિયા, તુમ કિતને સુહાવન,
તુમ બરસો જિમ મેહા સાવન,
મૈં તો ચુપચુપ નાહ રહી. મેરે પિયા.

મેરે પિયા, તુમ અમર સુહાગી,
તુમ પાયે મૈં બહુ બડભાગી,
મૈં તો પલ પલ બ્યાહ રહી. મેરે પિયા.

(યાત્રા, પૃ. ૧૮૨)

- સુન્દરમ્

વિદેશી સાહિત્ય

'યુલિસિસ'ના સર્જક
જેમ્સ જોઈસની બે કાવ્યકૃતિઓ

અનુ. રાધેશ્યામ શર્મા

૧

મારી કબૂતરી, મારી ચારુ સુંદરી,
ઊભી થા, જાગી જા !
મારા હોઠો અને નેત્રો પર
રાત્રિ-ઝાકળ સૂતું છે.

નિઃશ્વાસોનું સંગીત
સુગંધિત પવનો ગૂંથી રહ્યા છે :
ઊભી થા, જાગી જા,
મારી કબૂતરી, મારી ચારુ સુંદરી !

ગન્ધતરુ આગળ તારી પ્રતીક્ષા કરું છું
મારી ભગિની, મારા સ્નેહ,
કબૂતરીનું શુભ વક્ષ
મારી છાતી તારી શય્યા બનશે.

મારા મસ્તક પર પરદાની પેઠ
ફિક્કું ઝાકળ સૂતું છે.
મારી ચારુ સુંદરી, મારી સુંદર કબૂતરી
ઊભી થા, જાગી જા.

(‘ધ વર્ક્સ ઓવ જેમ્સ જોઈસ’, પૃ. ૧૪)

૨

સ્નેહની ગહન સુખનિદામાંથી, મૃત્યુમાંથી
ઝાકળભર્યા સ્વપ્નોમાંથી આતમ ! તું જાગ
વાસ્તે જુઓ, વૃક્ષો નિશ્વાસોથી ભર્યાપૂર્યા
જેમનાં પર્ણોને સવાર ઉપાલંબ આપે છે.

ધીમેશથી પ્રજળતા અગ્નિ જ્યાં વરતાય છે
ત્યાં પૂર્વદિશા અભિમુખ પરોઢ ક્રમશઃ વર્ચસ્વ જમાવે છે

ને ભૂખરા, સુવર્ણા કરોળિયાના જાળાના પરદાને બધા
હલબલાવે છે.

દરમ્યાન મધુરપથી, હળવેકથી, ચોરીછૂપીથી,
સવારની પુષ્પિત ઘંટડીઓ રણઝણી ઊઠે છે
અને વનપરીની દૂરદેશ ગીતમાલાઓ
(સંખ્યાતીત) સંભળવાનું શરૂ થાય છે.

(‘ધ વર્લ્ડ ઓવ જેમ્સ જોઈસ’, પૃ. ૧૫)

r

ભવ્ય સતાર

અહોહો ઝનઝન ભવ્ય સતાર!
રણઝણે તાર તાર પર તાર!

અધર ગગનમાં ચડી પૃથ્વીનું તુંબ ગ્રહ્યું તેં ગોદ,
સપ્ત તેજના તંતુ પરોવી તેં છેડ્યો કામોદ.

અહોહો ઝનઝન ભવ્ય સતાર! રણઝણે.

કુંજ કુંજ કોયલ ગૈ થંભી, થંભી ગ્રહઘટમાળ,
ક્ષીરસિંધુએ તજી સમાધિ, જાગ્યો બહમરાળ.

અહોહો ઝનઝન ભવ્ય સતાર! રણઝણે.

અમે પૂછતા કોણ વરસતું, નહિ વાદળ નહિ વીજ,
તેં તારો મુખચંદ દરસિયો, મુજને પડી પત્તીજ.

અહોહો ઝનઝન ભવ્ય સતાર! રણઝણે.

દૂર દૂર ભીતરની ભીતર, એ જ એક ઝંકાર,
કેંક કળ્યો, કેં અકળિત તોયે મીઠી તુજ મહ્હાર.

અહોહો ઝનઝન ભવ્ય સતાર! રણઝણે.

સૌ માગે છે લલિત વસંતે ભૂપ ભવ્ય કલ્યાણ,
હું માગું આછી આસાનું મંજૂલ મંજૂલ ગાન.

અહોહો ઝનઝન ભવ્ય સતાર! રણઝણે.

(યાત્રા, પૃ. ૧૬૮)

— સુન્દરમ્

વિવેચન ગુજરાતી દલિત વાર્તા વાસ્તવિકતા અને અનુભવ સંદર્ભે

રવીન્દ્ર પારેખ

મોહન પરમાર અને હરીશ મંગલમ્ દ્વારા સંપાદિત ૧૫ વાર્તાઓના સંગ્રહ ‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા’ને વાસ્તવિકતા અને અનુભવ સંદર્ભે તપાસતાં જે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે અહીં પ્રસ્તુત છે.

મોહન પરમારની ‘નકલંક’, દલપત ચૌહાણની ‘બદલો’, હરીશ મંગલમ્ની ‘દાયણ’, હરિ પારની ‘સોમલી’, પથિક પરમારની ‘ઉઘાડા પગ’, મધુકાન્ત કલ્પિતની ‘અધૂરો પુલ’, નૈકલ ગંગેરાની ‘આઘાત’ વત્તીઓછી મર્યાદાઓ સાથે દલિત વાર્તા તરીકે જ નહીં, પણ અનુઆધુનિક ગુજરાતી વાર્તા તરીકે નોંધપાત્ર છે. આવી વાર્તાઓની સાહિત્ય માત્રને ગરજ રહેવાની. પણ વાર્તાકાર તરીકે દલિત હોવાના ખ્યાલમાં ને દલિત હોવાને કારણે જ વાસ્તવિકતા અને અનુભવને આગળ કરીને કાચી સામગ્રી જ વાર્તા તરીકે ખપાવાય તે ચિંત્ય છે. આ વાત દલિત વાર્તાકારને જ નહીં, વાર્તાકાર માત્રને લાગુ પડે છે તે ભૂલવા જેવું નથી.

‘જેમ નવલકથામાં વિષયાન્તરનો અવકાશ છે તેમ લાંબી-ટૂંકી વાર્તામાં પણ વાર્તાનાં લક્ષણોની મર્યાદામાં રહીને વિષયાન્તર કરી શકાય છે’ એવા ભ્રમમાં મોહન પરમારે ‘નકલંક’ જેવી લાંબી-ટૂંકી વાર્તા આપી, પણ વિષયાન્તરનો લાભ લેવા જતાં વાર્તા પરાણે લાંબી થઈ જેણે સંકલનાના પ્રશ્નો ઊભા કર્યાં. વિષયાન્તર ક્યાંય ક્ષમ્ય ન હોય તો વાર્તામાં તો હોય જ કેવી રીતે ? અને કે નવલકથાના પ્રચલિત, સ્વરૂપગત શૈથિલ્યને વિષયાન્તર માનીને લેખકે વાર્તાને લાગુ પાડવા ધાર્યું હોય.

મિલ બંધ થવાને કારણે બેકાર કાંતિનો જીવ બાપદાદાના વણાટકામમાં લાગતો નથી ને તે સરપંચના રસ્તા બાંધવાના કામમાં જોતરાય છે. સંજોગોવશાત્ સરપંચની પત્ની દીવા અને કાંતિ પરસ્પર આકર્ષાય છે જે દીવાના દિયરને ગમતું નથી, કારણ તે પોતે દીવા તરફ ઢળેલો છે. દીવાના નિમંત્રણથી કાંતિ એક સવારે દીવાને મળવા જવાનો હોય છે, પણ રાત્રિ દરમિયાન ચાલેલાં ભજનો તેનામાં નૈતિકતા જગાડે છે ને તે જવાનું માંડી વાળે છે. પાછળથી ખબર પડે છે કે દીવા, દિયરના જાતીય અત્યાચારનો ભોગ બની છે.

વાર્તાનું દીર્ઘસૂત્રીપણું ખટકે છે. આમ છતાં વણાટકામની સામગ્રી, તળપદી ભાષા, વાસનું વાતાવરણ, જાતીય વૃત્તિનો પ્રભાવ જેવી બાબતો રસાઈને આવવાને કારણે ચિરંજીવ અસર છોડી જાય છે.

છપ્પનિયા દુકાળમાં ગોકળ વણકરે દરબાર વજેસંગના બાપને કોકણિયો આપીને જિવાડેલો તેનો બદલો વજેસંગ માંદા ગોકળને લાકડીએ લાકડીએ ફટકારીને વાળે છે. ગોકળનો વાંક એટલો જ છે કે તે દલિત છે. દલપત ચૌહાણની આ વાર્તા ‘બદલો’ અત્યંત લાઘવથી અને સૌંસરી કથનરીતિથી ધ્યાન ખેંચે છે તો હરીશ મંગલમ્ની ‘દાયણ’માં બેનીમા

સવર્ણ બાળકનો જન્મ કરાવે છે ને એ જ બાળકને બેનીમાને અસ્પૃશ્ય ગણવાનું શીખવાય છે તે અત્યંત દૃઢચર્યાથી રીતે, વેધકતાથી આલેખાયું છે. પણ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓમાં જાણ્યે-અજાણ્યે વાસ્તવિકતા અને અનુભવ હોવા માત્રથી વાર્તા શક્ય છે એવો ભ્રમ સક્રિય છે.

‘ગુજરાતી દલિત વાર્તા – એક ચર્ચા’માં મોહન પરમારે નોંધ્યું છે : ‘દલિત પાત્રની જગ્યાએ અદલિત પાત્ર મૂકવામાં આવે તો પણ વાર્તાની ચોટમાં કશો જ ફરક પડતો નથી. આવી વાર્તાને દલિત વાર્તા ગણી શકાય નહીં.’ આ વિધાનને ધ્યાનમાં રાખીને તપાસીશું તો શિરીષ પરમારની વાર્તા ‘ફરજ’માં વધુ લાયકાત ધરાવનારને હલકી નોકરી કરવી પડે છે એ વાત દલિતને જ નહીં, અન્ય વર્ગને માટે પણ એટલી જ સાચી છે. એવાં કેટલાંય પ્રસંગો અને પાત્રો સંગ્રહમાં છે જે વત્તાઓછા ફેરફારે અન્ય વર્ગનાં પાત્રો અને પ્રસંગો જોડે સામ્ય ધરાવે છે, એ સ્થિતિમાં જે તે વાર્તાને દલિત લખી છે માટે જ દલિત ગણવી પડે એમ સ્વીકારવું પડે.

સંગ્રહની વાર્તાઓમાં દલિતોની રહેણીકરણી, તેના રીતરિવાજો, આર્થિક પછાતપણું, વેદના, વિદ્રોહ, અત્યાચાર વગેરેથી વાતાવરણ જરૂર બંધાય છે, ભાષા-બોલીનો ઉપયોગ પણ વાર્તાને અન્ય વાર્તાથી નોખી તારવી આપે છે, પણ દલિત હોવાની અને દલિત લેખક હોવાની સભાનતા એટલી તીવ્ર છે કે કેટલીક વાર્તાઓ તેની સહજ ગતિ જાળવવાને બદલે આકોશ કે અન્યાયની લાગણી પ્રગટ કરવાનું માધ્યમ બનીને રહી જાય છે.

એક વાત નોંધવી ઘટે કે દલિતોની વાસ્તવિકતા ને તેનો અનુભવ પોતીકાં છે, આગવાં છે, પણ એ વાર્તામાં રસાઈને આવવાને બદલે માત્ર સામગ્રી જ રહે તો વાર્તાને તે કોઈ રીતે ઉપકારક નથી.

આજે પણ સાહિત્યના પ્રકારોમાં વાસ્તવિકતા, સત્ય ઘટના કે અનુભવની સચ્ચાઈને અહોભાવથી જોઈ રહેવાનું વલણ છે. એમાં કશું ખોટું પણ નથી, પણ ખોટું ત્યારે થાય છે જ્યારે વાસ્તવિકતા, અનુભવ કે સત્ય ઘટનાને જ કલાકૃતિ માની લેવાય છે. આનો અર્થ એવો પણ નહીં જ કે વાસ્તવિકતા, ઘટના કે અનુભવનું કોઈ મૂલ્ય જ નથી. છે જ ! પણ તે કલાકૃતિ બનાવનાર સામગ્રી જ છે, કલાકૃતિ નથી. સાથે એ પણ ભૂલવાનું નથી કે કલાકૃતિમાં પરિણમવા માત્રથી સામગ્રી એ રહેતી નથી જેને સર્જકે કાચી સામગ્રી લેખે ખપમાં લીધી છે.

મારું તો માનવું છે કે કલાકૃતિ માત્રમાં વ્યવહારની વાસ્તવિકતા કે વ્યવહારનું સત્ય હોતાં જ નથી. એને લીધે જ તો કલાનું સત્ય જુદું છે. કલાકૃતિમાં વાસ્તવિકતા, વ્યક્તિના સ્વીલ ફોટોગ્રાફ જેવી ન કરી હોય તો પણ તે એ વાસ્તવિકતા નથી જેને સર્જકે કલાકૃતિ માટે ખપમાં લીધી છે. સર્જકે કલાકૃતિમાં ઝડપેલું વાસ્તવ, વ્યવહારના વાસ્તવથી પ્રેરિત છે, પણ તે, તે જ નથી. એ બદલાય છે એ કારણે કે એમાં સર્જકનો દષ્ટિકોણ ભળે છે. એ જે વસ્તુ કે વ્યક્તિને ઝડપવા માંગે છે તેને એવી રીતે કેન્દ્રમાં લાવે છે કે એ વ્યક્તિ કે વસ્તુ સિવાયનું બીજું બધું ગૌણ બની રહે.

વ્યવહારના સત્ય કે વાસ્તવમાં પોતાનામાં તો એ ગુણ નથી કે એ પોતે કેન્દ્રમાં આવી રહે. એ તો અન્ય ચીજવસ્તુઓની જેમ જ, પોતાની કશી વિશેષતા સિદ્ધ કરવાની

સભાનતા કે ઉતાવળ વગર જ્યાં છે ત્યાં જ છે. એને, અન્ય બાબતોને ગૌણ બનાવીને સર્જક કેન્દ્રમાં લાવે છે. આમ થવાને લીધે વ્યવહારની વાસ્તવિકતા કલામાં બદલાય છે. આ બદલાવું દષ્ટિકોણ, વ્યક્તિ કે વસ્તુની પસંદગી કે તેના ક્રમ જેવી બાબતો પર નિર્ભર છે.

આ સ્થિતિમાં તો આત્મકથા પણ સ્મૃતિ આધારિત કલ્પનાકથા જ છે. જિવાયેલું જીવન પણ આત્મકથામાં ઘટનાની કમિકતા કે રૈખિકતામાં થતી વધઘટને લીધે બદલાય છે. અને ન જિવાયેલું જીવન તો આત્મકથામાં આવ્યું છે જ ક્યારે ? એને માટે તો અન્ય પ્રકારો તરફ જ નજર દોડાવવી પડે.

એ સાચું કે દલિત સમસ્યાઓને શબ્દ મળવો જોઈએ, પણ એ દલિતનો જ શબ્દ બની રહે ને સર્જકનો શબ્દ બને જ નહીં તો કોઈને પણ એ શબ્દ તરફ વળવાનું શું કારણ છે ?

સર્જક, શબ્દ કે સામગ્રીને યથાતથ મૂકવાનો ભાસ રચે, પણ યથાતથ મૂકે નહીં. તે પોતાનો દષ્ટિકોણ ઉમેરીને પરિમાણ બદલે છે. વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. પર્સોપ્શન ઉત્તમ હોય ને પ્રશ્નો પ્રેઝન્ટેશનના હોય તો પણ, સામગ્રીનું કલાકૃતિમાં રૂપાંતરણ મુશ્કેલ બનવાનું.

સર્જકમાત્ર seeingમાં જ નહીં, visualizationમાં પણ રાચે છે. તે, છે તે દશ્યો જોઈને બેસી નથી રહેતો, તે પ્રત્યક્ષ નથી તે દશ્યોને પણ આગવી રીતે સર્જે છે. વિઝ્યુલાઇઝેશનને લીધે જ વ્યવહારનું સત્ય કે વાસ્તવ, કલાનાં સત્ય કે વાસ્તવમાં પરિણમે છે.

મોહન પરમારની વાર્તામાં સાપનો ઉપયોગ યૌવનવૃત્તિના પ્રચલિત પ્રતીક તરીકે તો થયો જ છે. પણ લેખકે સાપને દિયરના પ્રતીક તરીકે પણ ઉપસાવ્યો. સંગ્રહની વાર્તાઓમાં કૃતરાંઓનો ઉપયોગ પણ આ સંદર્ભમાં તપાસવા જેવો છે. સાપનું હોવું પ્રતીક નથી, પણ તેનો ચોક્કસ હેતુસર થતો ઉપયોગ તેને પ્રતીકમાં ફેરવે છે. એ જ વાર્તામાં વાર્તાનાયક કાંતિને વાર્તાની શરૂઆતમાં અને અંતભાગે વણાટકામ કરતો બતાવાયો છે. કાંતિ નામનો કોઈ પણ માણસ વણાટકામ કરે તે વ્યવહારજગતમાં કામથી વિશેષ કદાચ ન જોવાય, પણ અહીં વાર્તામાં પ્રારંભમાં આવતો વણાટકામનો કંટાળો વાર્તાને અંતે પ્રગટતી નૈતિકતાને લીધે જીવાદોરી થઈ ઊઠે છે, કેમ જાણે એ વિના બીજો કોઈ વિકલ્પ જ નથી ! ઉપસ્થિતિ, અસ્તિત્વની દેન છે જ્યારે સહોપસ્થિતિ સર્જકની દેન છે અને એનું સાર્થક્ય કળાકૃતિ સિવાય કશામાં નથી.

વ્યવહારની ભાષા પણ વાર્તામાં બદલાય છે. અભીષ્ટ અર્થ નિપજાવવા વ્યવહારના શબ્દોનું એવું સંયોજન સર્જક કરે છે કે શબ્દકોશીય અર્થ રક્તકોશીય અર્થ બને. હકીકતે તો ભાષા પણ સર્જકે ઘડવાની જ રહે છે.

‘સોમલી’ વાર્તામાં ‘સોમલી’નું આ વાક્ય જુઓ : ‘ગલીનાં કૂતરાંની જેમ એ બેપગો કૂતરો પોતાની ફરજ ભૂલી ગયો.’ ભાષા સોમલીની ઉપાડી, પણ વાક્ય તો સર્જકે જ ઘડ્યું. એ જ વાર્તાનું આ વાક્ય જુઓ : ‘રાતનાં તેને આવેલો જોઈ હું તો ખૂબ બીધેલી. વરહાતમાં ભીંજાયને મરઘી ધૂજે તેમ !’ ‘બીધેલી’ સુધી તો સોમલીની ભાષા છે, પણ સોમલી લેખક

નથી, ને છતાં તેની સ્થિતિ પ્રગટ કરવા સર્જકે સોમલીનું જ હોય તેવું આ વાક્ય મૂકવું પડ્યું – ‘વરહાતમાં ભીંજાયને મરઘી ધૂજે તેમ !’ જે સર્જકનું જ છે.

ટૂંકમાં, આપોઆપ સર્જાઈ આવતા હોય તેવો ભાસ રચીને સર્જક કૃતિના પ્રત્યેક ઘટકને ક્ષમતા અનુસાર ઘડતો હોય છે. આ, ભાસ જ ભાવકને જે તે કલાકૃતિમાં પસંદ છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિનો અનુભવ સર્જકસ્પર્શ પામતાં વૈશ્વિક અપીલ ઊભી કરે છે અને એ જ કારણે તે ભાવકનો અનુભવ પણ બને છે. બાકી, કોઈની અંગત જિંદગીમાં ડોકિયું કરવાનું ભાવકને શું કારણ હોવાનું ?

અનુભવ સામગ્રી લેખે ઉપકારક તો ખરો જ, પણ સર્જક તો અનુભવ ન હોય તો પણ કલાકીય સજ્જતા વડે વિઝ્યુલાઇઝ કરી શકે ને પોતીકું વિશ્વ સર્જી શકે. વાલ્મીકિ કે વ્યાસને રાજકીય ખટપટોનો ક્યાં અનુભવ હતો ? ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ ન્યૂટને આગળના કોઈ અનુભવને લીધે શોધ્યો એમ કહી શકાશે ? આ બધું સર્જકોએ એવી રીતે સર્જ્યું જાણે એવું જ હોય.

અહીં એ શક્ય છે કે દલિત સર્જકો મુલવણીનાં પ્રચલિત ઓજારોને નકારે, તો તેનોય શો વાંધો હોય ? પણ ‘દાયણ’ કે ‘બદલો’ જેવી જ બીજી વાર્તાઓ ઉત્તમ છે કે નબળી તે તો કહેવું પડશે ને ? એ કહેવા માટે જે ધોરણો મંજૂર થાય તે કબૂલ. કારણ, કળા, કળા છે. આ દલિતની કળા ને આ લલિતની એવું તો હોવાનું જ શી રીતે હતું ?

r

હંકારી જા

મારી બંસીમાં બોલ બે વગાડી તું જા,

મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા.

ઝંઝાનાં ઝંઝરને પહેરી પધાર પિયા,

કાનનાં કમાડ મારાં ઢંઢેળી જા,

પોઢેલી પાંપણના પડદા ઉપાડી જરા,

સોનેરી સોણલું બતાડી તું જા. મારી.

સૂની સરિતાને તીર પહેરી પીતાંબરી,

દિલનો દડલો રમાડી તું જા,

ભૂખી શબરીનાં બોર બેએક આરોગી,

જનમભૂખીને જમાડી તું જા. મારી.

ઘાટે બંધાણી મારી હોડી વછોડી જા,

સાગરની સેરે ઉતારી તું જા,

મનના માલિક તારી મોજના હલેસે

ફાવે ત્યાં એને હંકારી તું જા. મારી.

(વસુધા, પૃ. ૯)

– સુન્દરમ્

શતાબ્દીવંદના વિનોદિની નીલકંઠનું સાહિત્યિક પ્રદાન

નિરંજન ભગત

રમણભાઈ નીલકંઠનાં વિદુષી પુત્રી હોવું અને સાહિત્યકાર તથા સુધારક ન થવું – વિનોદિનીબહેનનું એવું ભાગ્યનિર્માણ કરે એટલો બધો વિધાતા વિચિત્ર નથી. સાહિત્યકાર અને સુધારક થવાનાં વરદાન સાથે જ વિનોદિનીબહેન જનમ્યાં હતાં. એમને માટે સાહિત્યકાર અને સુધારક થવું અનિવાર્ય હતું – અન્ય કોઈ વિકલ્પ એમને માટે હતો જ નહિ !

પિતામહ મહીપતરામ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ હાસ્યપ્રધાન નવલકથા ‘સાસુવહુની લડાઈ’ અને પ્રથમ પ્રવાસનિબંધ ‘ઈંગલાંડની મુસાફરી’ના તેમ જ પ્રથમ ચરિત્રગ્રંથોના સર્જક અને દુર્ગારામ, કરસનદાસ આદિની પેઢીના સક્રિય સુધારક હતા. પિતા રમણભાઈ તો નવલકથા ‘ભદ્રંભદ્ર’ અને નાટક ‘રાઈનો પર્વત’ – એ બે કલાસિક – અમર પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોના સર્જક તથા ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધના ગુજરાતમાં આધુનિક સમાજસુધારણાના પ્રચંડ આંદોલનના નેતા અને પ્રણેતા. માતા વિદ્યાગૌરી ગુજરાતનાં પ્રથમ મહિલા-સ્નાતક, ‘જ્ઞાનસુધા’નાં સહસંપાદક અને વિદ્યાસભાનાં મંત્રી. સમગ્ર નીલકંઠ કુટુંબને પ્રવાસીનો ભારે શોખ. વિનોદિનીબહેને એમનો આ સમૃદ્ધ કૌટુંબિક વારસો સંપૂર્ણપણે, સાંગોપાંગ સાચવ્યો હતો.

વિનોદિનીબહેને સાહિત્યકાર અને સુધારક થવાની સજ્જતા તો જીવનના આરંભે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. એમણે ૧૯૧૯માં ૧૨ વર્ષની વયે વાર્તાઓ અને નિબંધો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. એમની વાર્તાઓ અને તેની શૈલીથી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, રામનારાયણ પાઠક, નરસિંહરાવ અને આનંદશંકર અત્યંત પ્રસન્ન અને પ્રભાવિત થયા હતા. પાઠકસાહેબે તો હસ્તલિખિત માસિક ‘મુકુલ’માંની એમની વાર્તાઓનું ગ્રંથરૂપે પ્રકાશન પણ કર્યું હતું. ૧૯૨૮માં ૨૧ વર્ષની વયે એમણે એમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘રસદ્વાર’ પ્રગટ કર્યો હતો. એ જ વર્ષમાં તેઓ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય સાથે બી.એ. થયાં હતાં. ૧૯૨૯માં ગુજરાતમાંથી અભ્યાસ અર્થે અમેરિકા જનારાં પ્રથમ મહિલા હતાં. ૧૯૨૯માં તેઓ લીવાઈ બાર્બર સ્કોલરશિપ સાથે માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયોમાં મિશિગન યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. થયાં હતાં. ૧૯૩૦માં એમણે યુરોપનો અને ૧૯૩૩માં પૂર્વ એશિયાનો પ્રવાસ કર્યો હતો. ૧૯૩૦માં એકાધિક શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અધ્યાપકપદે અને આચાર્યપદે રહ્યાં હતાં. વળી, માતાપિતાની જેમ, સમાજસેવાની અનેક સંસ્થાઓમાં જીવનભર સક્રિય હતાં. આયુષ્યના અંત લગી એટલે કે લગભગ ચાર દાયકા સુધી એમણે દૈનિક પત્રમાં એમની લોકપ્રિય સાપ્તાહિક કટાર દ્વારા ગુજરાતના નારીજગતનું અમૂલ્ય અને અપૂર્વ માર્ગદર્શન કર્યું હતું.

વિનોદિનીબહેને નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ, પ્રવાસનિબંધ, રેખાચિત્ર, બાળવાર્તા – એમ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રદાન કર્યું છે. આજે અહીં આ બોલનારે

‘વિનોદિનીબહેનનું સાહિત્યિક પ્રદાન’ એ વિષય પર વક્તવ્ય રજૂ કરવાનું છે. પણ એમની ટૂંકી વાર્તાઓ અને નિબંધો વિશે અન્ય વક્તાઓએ એમનાં વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં છે એથી આ વક્તવ્યમાં એમની નવલકથા ‘કદલીવન’ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

‘કદલીવન’ વિનોદિનીબહેનની એકમાત્ર નવલકથા છે. ૧૯૪૬માં ૩૯ વર્ષની વયે એમણે એનું પ્રકાશન કર્યું હતું. નવલકથાકારના અંગત જીવનના એક કરુણ અનુભવમાં ‘કદલીવન’ની સર્જનપ્રેરણા રહેલી છે. એમણે ‘કદલીવન’ની પ્રસ્તાવના ‘મારો બચાવ’માં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ‘૧૯૪૩ના જૂન માસમાં મારું એક બાળરત્ન ગુમાવતાં મારી મન:સૃષ્ટિ એટલી તો ડામાડોળ થઈ ગઈ હતી કે મને ભય રહેતો કે હું મારું માનસિક સમતોલપણું ગુમાવી બેસીશ. અનેક રાત્રિઓના અખંડ ઉજાગરા કરતાં પથારીમાં પડ્યે પડ્યે એક રાત્રે એકાએક મારા મન આગળ નવી સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ ! મારા હૈયાનાં સુખદુઃખથી તે સૃષ્ટિ તદ્દન નિરાળી હતી. તેના હર્ષશોક મારે સારુ નવીન હતા. તેણે મને બચાવી લીધી. ‘કદલીસ્થંભ જુગલ સાહેલડી / વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી’ – કવિ પ્રેમાનંદકૃત એ પંક્તિઓ મારા મગજમાં ગૂંજવા મંડી અને સ્વાતિ અને યામિની જેવી સુંદર સહેલીઓની વચમાં ઊભેલી મારી નાયિકા રાધાએ મારા ચિત્તને ઘેરી લીધું. પછી ધીરે ધીરે આખુંયે કદલીવન રચાવા લાગ્યું.’ આમ, નવલકથાકારના અંગત જીવનના કરુણ અનુભવના સંદર્ભમાં ‘કદલીવન’ એ એમના કરુણ અનુભવનું ઊર્ધ્વીકરણ છે અને નિરસન છે, કહો કે એમની આત્મચિકિત્સા છે. ‘કદલીવન’ના પ્રથમ પ્રકરણ ‘જન્મ-મરણ’માં માતા રેવાનું પ્રસૂતિમાં અવસાન થાય છે અને પુત્રી રાધા જીવી જાય છે પણ કથાના અંતિમ પ્રકરણ ‘મૃત્યુના મુખમાં’ રાધાના પુત્રતુલ્ય ઝીણકાનું અવસાન થાય છે અને રાધા બચી જાય છે – એ આ સંદર્ભમાં સૂચક છે. વળી, આ બંને પ્રકરણોમાં જન્મ-મરણ વસ્તુવિષય છે. આમ, નવલકથાનો આરંભ છે ત્યાં જ નવલકથાનો અંત છે. એથી કરીને નવલકથાના કાર્યનું એક વર્તુળ પૂર્ણ થાય છે. ‘કદલીવન’માં જે ગતિ છે તે ચક્રાકાર, વર્તુળાકાર ગતિ છે.

‘કદલીવન’માં મુખ્ય સ્થળ છે અમદાવાદ અને એનું ઉપનગર શાહીબાગ તથા ગૌણ સ્થળ છે વડાપીપળી અને બારડોલી. કથાનો સમય છે ૧૯૦૭થી ૧૯૨૮ એટલે કે લગભગ બે દાયકા. આમ ‘કદલીવન’ બે દાયકાના સમયપટ પર વિસ્તરે છે. શાહીબાગ એ વાસ્તવિક સ્થળ છે પણ એમાંનું કદલીવન એ કાલ્પનિક સ્થળ છે. બારડોલી એ વાસ્તવિક સ્થળ છે પણ વડાપીપળી એ કાલ્પનિક સ્થળ છે. કદલીવન એ આસપાસના જગતથી અલિપ્ત એવો કોઈ સુંદર લઘુ દ્વીપ Lovely little island નથી. નવલકથાકારે એની આસપાસ, એના ભદ્રલોકની આસપાસ, ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગના સંકુચિત સમાજની આસપાસ વડાપીપળીનો અવયવ વર્ગનો એક વિશાળ, વ્યાપક, બૃહદ્-મહદ્ એવો સમાજ રચ્યો છે. એથી નવલકથાને એક નવો સંદર્ભ, એક નવું પરિમાણ, એક નવો પરિપ્રેક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એની દ્વારા નવલકથાકારની જિવાતા જીવન વિશેની સભાનતા, સમાકાલીન સમાજ વિશેની સજગતા – the sense of one’s own age પ્રગટ થાય છે. એથી નવલકથાને વૈશ્વિકતા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, આ ‘કદલીવન’ને દ્વિસ્તરીય સંદર્ભ, પરિમાણ અને પરિપ્રેક્ષ્ય સાંપડ્યાં છે; ‘કદલીવન’ એ દ્વિસ્તરીય નવલકથા છે.

‘કદલીવન’માં એક સ્ત્રી-નવલકથાકારે સ્ત્રીસુલભ સૂઝસમજથી સૌ સ્ત્રીપાત્રોનું અને

પુરુષપાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’ની બે પંક્તિઓમાં જેમ નવલકથાના શીર્ષક ‘કદલીવન’ની પ્રેરણા રહેલી છે તેમ નવલકથાનાં ત્રણ મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રો : રાધા, સ્વાતિ અને યામિનીની પ્રેરણા પણ ત્યાંથી જ સાંપડી છે. નવલકથાકારે આ ત્રણેય સ્ત્રીપાત્રોનાં વય અને વાનનું તેમ જ માનસ અને વ્યક્તિત્વનું વિગતે વર્ણન કર્યું છે. આ ત્રણેય સ્ત્રીપાત્રો કુંવારી કન્યકાઓ છે. નવલકથાના કેન્દ્રમાં એમનાં પ્રેમ અને એમનું લગ્ન – એ મુખ્ય વિષયવસ્તુ છે.

રાધા નવલકથાની નાયિકા છે. એ કદલીવનના માલિક મનોહર શેઠના અવયવ વર્ગના વિધુર ડ્રાઇવરની પુત્રી છે પણ એના સરળ સ્વભાવ અને વિરલ વ્યક્તિત્વને કારણે કદલીવનના ઉચ્ચ વર્ગમાં તેનો પ્રવેશ અને સ્વીકાર થયો છે. એ મનોહર શેઠની એકની એક પુત્રી સ્વાતિની અને મનોહર શેઠનાં બહેન વસુમતીની પુત્રી યામિની – આ બે મામાક્ષેઈની પુત્રીઓની સમકક્ષ સખી છે. સ્વાતિનાં સદ્ગત માતા શોભાની વિધવા સખી અને કદલીવનની નિકટ જ જેનું નિવાસસ્થાન છે એ મધુબહેનના એકના એક પુત્ર સોહનને રાધા પ્રત્યે પ્રેમ છે. રાધાને પણ સોહન પ્રત્યે પ્રેમ છે. ૧૯૨૦-૨૧માં ગાંધીજીના આંદોલનમાં અને પછી ૧૯૨૮માં બારડોલીના સત્યાગ્રહમાં એ બંને સક્રિય છે. એ એમના પરસ્પર પ્રેમની સમાન ભૂમિકા છે. નવલકથાને અંતે પોલીસ સત્યાગ્રહીઓની ઝૂંપડીમાં આગ ચાંપે છે. એમાં રાધા બચી જાય છે. અવયવ વર્ગની રાધા અને ઉચ્ચ વર્ગના સોહનનું ગાંધીયુગના આદર્શ અનુસાર અનુલોમ લગ્ન થશે – નવલકથાને અંતે એવું સૂચન છે.

મનોહર શેઠની એકની એક પુત્રી સ્વાતિને પણ સોહન પ્રત્યે પ્રેમ છે. એથી આરંભથી જ એને રાધા સાથે સ્પર્ધા છે. રાધા અને સોહને લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે એની અને પ્રતિતિ થાય છે પછી રાધા પ્રત્યે એને તીવ્ર ઈર્ષ્યા અને રોષ થાય છે. એવા આઘાત-પ્રત્યાઘાતમાં એ આત્મઘાતથી પણ વધુ વસમું એવું કૃત્ય આચરે છે. પિતા મનોહર શેઠના યૌવનકાળના મિત્ર ચંદુલાલની ભલામણથી મુંબઈના શ્રીમંત કરસનદાસના એકના એક ચારિત્ર્યહીન પુત્ર શરદચંદ્ર સાથે વગર વિચાર્યે લગ્ન કરે છે. પ્રથમ સોહાગરાતે જ શરદચંદ્ર ચારિત્ર્યહીન છે – એનો એને અનુભવ થાય છે. પછી એ લગ્ન જેવા ગંભીર નિર્ણયમાં તો ભૂલ કરી – એટલું ઓછું હોય તેમ એથીય વધુ ભયંકર ભૂલ કરે છે. ચંદુલાલ એની નિર્ભળતાનો દુરુપયોગ કરે છે. એમની જાતીય વાસના આશ્વાસનના છઠ્ઠા રૂપમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે સ્વાતિ પોતાનો દેહ અભાનપણે, અસાવધપણે, અસહાયપણે ચંદુલાલને અર્પણ કરે છે અને સગર્ભા થાય છે. એથી સ્વાતિ અને રાધા આદિ સૌ આ ગર્ભાવસ્થાની સમસ્યાનું આત્મહત્યા, ગર્ભપાત આદિમાં સમાધાન શોધે છે. એ જ સમયમાં ચંદુલાલ મનોહર શેઠનો વિશ્વાસઘાત કરે છે એથી મનોહર શેઠ આત્મહત્યાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે. પિતાને સહાય કરવાના પ્રયાસમાં સ્વાતિ બેભાન થાય છે અને એનો ગર્ભપાત થાય છે. આમ, અંતે વિધાતા જ ગર્ભાવસ્થાની સમસ્યાનું સમાધાન કરે છે. આ કરુણ ઘટનાને પરિણામે મનોહર શેઠને અંધત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને કદલીવનનું વિસર્જન થાય છે. પછી સ્વાતિ અને મનોહર શેઠ કદલીવનનો ત્યાગ કરે છે અને વડાપીપળીમાં સદાયને માટે નિવાસ કરે છે. આમ, નવલકથાને અંતે સ્વાતિના અંધકારમય ભાવિ અંગે ભય અને શંકાનું સૂચન છે.

રાધાને માટે પ્રેમ એ સરળતાનો પર્યાય છે. સ્વાતિને માટે પ્રેમ એ સ્પર્ધા અને ઈર્ષ્યાનો

પર્યાય છે. તો મનોહર શેઠનાં બહેન વસુમતીની પુત્રી યામિની માટે પ્રેમ એ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યનો પર્યાય છે. યામિની નવલકથામાંની ઉપકથાની નાવિકા છે. એ એક વિદ્રોહી નારી છે, સ્વતંત્ર મિજાજની નારી છે, મુક્ત નારી છે, નવા યુગની નારી છે. એને પોતાની આગવી ઓળખ છે. એનું વિરલ વ્યક્તિત્વ છે, એ સાહસની મૂર્તિ છે. એનામાં અખૂટ આત્મબળ અને અડગ આત્મશ્રદ્ધા છે. એ નિર્દોષ અને નિર્ભીક એવી સ્પષ્ટવક્ત્રા છે. અવય વર્ગના એક વાર્ણદ સહાધ્યાયી તેજસ્વી યુવાન બાલકરામ પ્રત્યે એનો અવિચળ પ્રેમ છે. ઉચ્ચ વર્ગના ઉપાલંબ અને ઉપહાસ વચ્ચે એની સાથે એનો લગ્ન કરવાનો અફર નિર્ણય છે. એની પૂર્વભૂમિકારૂપે થોડાક સમયમાં અઢાર વર્ષની પુખ્ત વય થાય ત્યાં લગી તે સ્વેચ્છાએ ગૃહત્યાગ કરે છે. અને એક માસ માટે વડપીપળીમાં ગુપ્તવાસ કરે છે. એના લગ્નના નિર્ણય અંગે ત્રણ સગાં-સંબંધીઓને પત્રો લખે છે. બાલકરામ ભવિષ્યમાં કલેક્ટર કે જજ થાય એવી મહેચ્છા સાથે કેમ્બ્રિજ ભણવા જાય છે. યામિની પણ વધુ અભ્યાસ કરવા ઓક્સફર્ડ જાય છે. અભ્યાસ પછી ભારત આવીને કદલીવનના ઉચ્ચ વર્ગની સાક્ષીમાં જ બંને પ્રતિલોભ લગ્ન કરશે એવું નવલકથાને અંતે સૂચન છે.

નવલકથામાં કુલ ૧૬ સ્ત્રીપાત્રો છે અને કુલ ૧૫ પુરુષપાત્રો છે. એમાં કદલીવન સાથે સંલગ્ન એવાં ૧૧ સ્ત્રીપાત્રો અને ૮ પુરુષપાત્રો છે. અને વડપીપળી સાથે સંલગ્ન એવાં ૫ સ્ત્રીપાત્રો અને ૬ પુરુષપાત્રો છે. આ સૌ પાત્રો વિવિધ પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓમાં એમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે એમની ભૂમિકા ભજવે છે. ઉચ્ચવર્ગનાં પ્રૌઢ અને પ્રધાન પુરુષપાત્રો – મનોહર શેઠ, ચંદુલાલ, શરદચંદ્ર અને પ્રભાકર – સુરા, સુંદરી અને સંપત્તિમાંથી કોઈ ને કોઈ વ્યસનના ગુલામ છે જ્યારે અન્ય યુવાન પુરુષપાત્રો – સોહન, આનંદમોહન, જયદેવ અને કલ્યાણ – સીધુંસાદું અને સરળ જીવન જીવે છે. અવય વર્ગનાં પાત્રો પણ વિવિધ પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિમાં એમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે એમની ભૂમિકા ભજવે છે. ઉચ્ચ વર્ગનાં કેટલાંક પુરુષપાત્રો અવય વર્ગનાં કેટલાંક સ્ત્રીપાત્રોનું આર્થિક, સામાજિક અને જાતીય શોષણ અને શાસન કરે છે. તો અવય વર્ગનાં કેટલાંક સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા એમના વર્ગને પણ પોતાનો ઉચ્ચ-અવયતા કમ છે, અવય વર્ગની એક કોમ અન્ય કોમને પોતાનાથી વધુ અવય ગણે-ગણાવે છે – એ સત્ય પણ નવલકથાકારે પ્રગટ કર્યું છે. સ્ત્રીપાત્રોની તુલનામાં પુરુષપાત્રો કંઈક નિસ્તેજ અને નિર્બળ લાગે છે. નવલકથાની પ્રેરણા અને એના પ્રયોજનના સંદર્ભમાં કદાચ નવલકથાકારને એ ઈષ્ટ બલકે અભીષ્ટ હોય એમ લાગે છે.

‘કદલીવન’માં નારીનાં અનેક સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે – પુત્રી, ભગિની, પ્રેયસી, પત્ની અને માતા. આ સૌ સ્વરૂપોમાં નારી સંસારી હોય છે, સંસારમાં હોય છે એટલું જ નહિ પણ સંસારની હોય છે. આ સૌ સ્વરૂપોમાં નારી પિતા, ભ્રાતા, પ્રેમી, પતિ કે પુત્રની ઉપર નિર્ભર હોય છે પણ નારીનું એક એવું પણ સ્વરૂપ હોય છે કે જેમાં નારી સંસારી હોય છે, સંસારમાં હોય છે પણ સંસારની હોતી નથી. એ સંસારથી પર હોય છે. એ પારકાં જણ્યાંને પોતાનાં કરી જાણે છે. એને સંતાન હોતાં નથી પણ એ અન્યનાં સૌ સંતાનોની જનની છે, અરે જગતજનની છે, વિશ્વજનની છે ! નારીનું આ સર્વોત્તમ સ્વરૂપ છે. ‘કદલીવન’માં અવય વર્ગનાં બે વૃદ્ધ, નિઃસંતાન વિધવા સ્ત્રીપાત્રો-ઉમિયા માશી અને ઝમકુ ડોશી-માં નારીનાં આ વિરલ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. નવલકથાકારે આ બંને સ્ત્રીપાત્રોનું

અપાર અનુકંપાથી, ઋજુતા અને મૃદુતાથી આલેખન કર્યું છે.

નવલકથાકારે ‘કદલીવન’માં કદલીવન અને વડપીપળી તથા કદલીવનના ઉચ્ચ વર્ગ અને વડપીપળીના અવય વર્ગની સહોપસ્થિતિને કારણે બંને વર્ગના પરસ્પરાવલંબન અને પરસ્પર સામાજિક આદાનપ્રદાનને કારણે તથા બંને વર્ગનાં પાત્રોના વ્યક્તિત્વના સહજ સરલ આલેખન દ્વારા અને બંને વચ્ચે સેતુરૂપ એવાં, સવિશેષ તો રાધા અને યામિનીનાં પાત્રોના આલેખન દ્વારા ઉપરાંત પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓ તથા ઘટનાઓના સ્વાભાવિક – વાસ્તવિક નિરૂપણ દ્વારા આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક સંદર્ભમાં સમગ્ર સમાજનું પૂર્ણ દર્શન કર્યું અને કરાવ્યું છે. એમાં કોઈ સંબોધનો કે ઉદ્બોધનો નથી, કોઈ આદેશો કે ઉપદેશો નથી, એમાં નવલકથાકારની તટસ્થતા અને સમદષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. એથી નવલકથાકારને કોઈ પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહ નથી. એ પ્રચારક કે પક્ષકાર નથી, પણ સર્જક કલાકાર છે – એની પ્રતીતિ થાય છે.

‘કદલીવન’માં સ્ત્રીસુલભ એવી સીધી, સાદી, સહજ, સરલ શૈલી છે, નિરાંબરી અને નિરાલંકરી શૈલી છે. એમાં વાચકને આંજવા કે આકર્ષવાનો આશય કે અભિનિવેશ નથી, કોઈ કૃત્રિમતા કે કૃતકતા નથી. એમાં સુરુચિ અને ગૌરવ-ગરિમા છે. પાત્રો સમૃદ્ધ અને વસ્તુવિષય સંધર છે તેથી તેમાં આંબર કે ઉપમાઓના અપવાદ સિવાય કોઈ અલંકાર નથી. હા, નવલકથાકારે ઉપમાની એક પણ તક ત્યજી નથી. ક્યારેક, ક્યાંક ક્યાંક કોઈ કલ્પન ઉપમા નહિ પણ રૂપક અને પ્રતીકરૂપે પણ પરિવર્તન પામે છે.

એક સ્ત્રી-નવલકથાકારે આ નવલકથા રચી છે. એથી ‘કદલીવન’ નારીસંવેદનાની નવલકથા છે. સવિશેષ તો માતૃસ્વરૂપ નારી-સંવેદનાની નવલકથા છે. નારી-સંવેદના નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે અને આદિથી અંત લગી પાને પાને એ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સ્ત્રીપાત્રો અને પુરુષપાત્રોના આલેખનમાં તથા વસ્તુવિષય અને શૈલી-સ્વરૂપના નિરૂપણમાં એની પ્રતીતિ થાય છે.

આજે જગતભરના સમાજોમાં નારીચેતના અને દલિતચેતના સક્રિય છે. જગતની એકેએક ભાષામાં નારીચેતના અને દલિતચેતનાના સાહિત્યનો વિકાસ-વિસ્તાર થયો છે. ‘કદલીવન’ એ ગુજરાતી ભાષામાં નારીચેતના અને દલિતચેતનાના સાહિત્યની નાન્દી છે. તે છતાં અથવા એથી સ્તો એમાં આવેગ કે આવેશ નથી, એમાં ઉચ્ચતા કે વ્યગ્રતા નથી, ઉન્માદ કે ઉદ્રેક નથી, આકોશ કે આક્રમકતા નથી, વાગ્મિતા કે વાગાંબર નથી. કારણ કે ‘કદલીવન’ના દલિત પાત્ર બાલકરામમાં અને નારીપાત્ર યામિનીના વિચારોમાં શાંત શક્તિ છે, શાંત તેજ છે, એમની વાણીમાં આત્મવિશ્વાસ અને વર્તનમાં આત્મબળ છે. આ સંદર્ભમાં પણ ‘કદલીવન’ એ કોઈ પ્રચારક કે પક્ષકારની કૃતિ નથી, એક સર્જકકલાકારની કૃતિ છે.

‘કદલીવન’ એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીએ રચી હોય તેવી પ્રથમ નવલકથા છે. ‘કદલીવન’ વિનોદિનીબહેનની એકમેવ નવલકથા છે. એ ગુજરાતી સાહિત્યના અને નવલકથાસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્ન છે, એક ઐતિહાસિક ઘટના છે. ‘કદલીવન’ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક લઘુ પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ (માયનર ક્લાસિક) તરીકે અધિકારપૂર્વક તેનું ગૌરવભર્યું સદાયનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

વિનોદિનીબહેનની જન્મશતાબ્દીપ્રસંગે તેમની સ્મૃતિને વંદન સાથે વિરમું છે.

ડૉ. વસંત પરીખ, વડનગરની સ્નેહની ખેતી | હસમુખ કે. રાવલ

પૂજ્ય 'સંત દા',
સાદર વંદન.
શયન પછી બિડાયેલાં કપાટવાળી હવેલી હવે
મંગળાના દર્શન માટે ઊઘડી છે. ગુડી પડવો છે. નવું
વર્ષ. હોઠ જ નહીં, અસ્તિત્વનો કણેકણ લીમડાના
મહોરની કડવી શીતળ મહેકથી સિક્ત છે.
- હસમુખભાઈ, હવે તો...
મેં મારામાં ડોકિયું કર્યું. તો વસંતભાઈનો જ
અવાજ.

- કેમ, તમે જ તો શીખવ્યું છે. 'ઉદ્દેશ'વાળા ગામ-ગોઠિયા શ્રી રમણભાઈ જોશીને તમે જ તો મરણોપરાંત પત્ર લખ્યો છે. ને લખ્યું છે 'આ પત્રને શેં પ્રત્યુત્તરશો ?' તે મને ય 'છીંડું શોધતાં લાધી પોળ.' હવે તો આંખ મીંચાશે ત્યાં સુધી કાગળિયાં લખવાનો, લખતાં લખતાં ય તમને બોલાવાનો ને વાર્તાલાપ કરવાનો, કરવાનો ને કરવાનો. ગાલે ખાડા પાડતા, ઊંડે દાઢનો સોનેરી દાંત દેખાડતા તમે ભલે હસ્યા કરો... મારે લેસન કરવાનું છે, લખવાનું છે, તમારા શબ્દો વિશે, સાહિત્ય વિશે.

- મારું સાહિત્ય ? મેં વળી ક્યારે લખ્યું ? ભલાભાઈ, જે જે લખાય ને જે કંઈ છપાય તે બધું સાહિત્ય ન કહેવાય. હા, ભાષણથી મારો અવાજ છેવાડા સુધી ના પહોંચી શકતો ત્યારે લખતો. દા.ત. 'વિના ધરોઈ ધરતી રોઈ', 'અભિશાપિત બનાસકાંઠા', 'તેજની ખેતી'....

- હા, હા. 'તેજની ખેતી' એ શીર્ષક જ...

- ભારપૂર્વક વિચાર વ્યક્ત કરવા ભાષામાં થોડી ઝડ-ઝમક કે અલંકાર આવી જાય એટલે સાહિત્ય થઈ જાય ?

- એમ નહીં. પ્રત્યક્ષ રાજકારણ અળગું થયું, વડનગર નાગરિક મંડળ અને નેત્ર-શિબિરોની બેવડી ધૂંસરી ખેંચતાં ખેંચતાં શરીરે પોરો (આરામ) માગ્યો ત્યારે 'સાયના કાયમાંથી'...

- એ તો કલમ પકડવાની ટેવ. તે નવરાશમાં અનુભવેલો માણસ અનાયાસ ચીતરાઈ ગયો.

- કેવો માણસ ?

- Man is an indefinable animal. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ પાયથાગોરસે માણસને અવ્યાખ્યેય કહ્યો છે.

- તો તમને ચીતરવાનું કેમ ફાવ્યું ?

- તબીબને જીવન-મરણનું સાન્નિધ્ય વિશેષ છે. નિયતિની કરામતનો એ આંશિક જાણકાર છે. વિશ્વમાં સૌથી પ્રથમ શ્વાસ લેવા મથતું શિશુ અને અંતિમ શ્વાસ લેતી કોઈ નિરાધાર વૃદ્ધા પર ફરતો તબીબનો હાથ એને શક્તિમાન ઈશ્વર કરતાં કંઈક વિશેષ મોભો આપે છે. એ આંસુની લિપિ જાણનારો, કણસતા અવાજને કાળજે કોતરનારો છે... કસબ એનું સાધન. કરુણા એનું ભાથું. પ્રેમ એનો મંત્ર, ઈશ એનું બળ, મનનું જાગરણ એની શક્તિ.

- તો શબ્દ-સર્જક પણ તબીબ જ છે ને. એ જ કસબ. એ જ ભાથું, એ જ મંત્ર, એ જ મનનું જાગરણ...

- ....

- કેમ ચૂપ થઈ ગયા ?

- ....

- કહું છું, ચૂપ કેમ થઈ ગયા ?

- .....

- અરે, સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યાવધાનમાં ડૂબી ગયા કે શું ?

- હૈં, સભ્રાંત ?

- ના ના, સાંપ્રત.

- કંટાળો આવે છે. પેલું નારાયણભાઈનું પુસ્તક આપોને.

- મહાદેવભાઈવાળું કે બાપુનું ?

- 'અગ્નિકુંડ' વિશે તો લેખ કર્યા છે. 'સમર્પણનું મહાકાવ્ય'.

- નારાયણભાઈનો પત્ર 'સ્નેહસંપુટ'માં છે. પાન : ૨૪૫ : આ લેખ વાંચતાં ઘણીવાર આંખ ભીની થઈ ગઈ. મારી જ લાગણીથી કોઈ આત્મીય વાચક મળ્યો તેથી લખ્યું લેખે લાગ્યું.

- મને તો રૂબરૂમાં કહેલું કે આખા અગ્નિકુંડનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ન થઈ શકે અને આ લેખનું ભાષાંતર થાય તોય ભયો ભયો. છેલ્લે છેલ્લે ડીસાની ગાંધીકથામાં તેમનું સાન્નિધ્ય ગમ્યું. નારાયણભાઈનું રોમરોમ ગાંધીમય. અત્તરના પૂમડાની જેમ તાર તાર તરબતર. મને એટલું બધું હોમવર્ક આપ્યું છે...

- આ પત્રમાં ય એમ જ છે : 'મારું જીવન એ જ મારી વાણી' વધારે સમય લેનાર ગ્રંથ છે. એટલે એને પણ અગ્નિકુંડની જેમ ફુરસદે એટલી જ આત્મીયતાથી વાંચજો.

- હવે તો ફુરસદ જ ફુરસદ છે. જુઓને, ૧૫મી માર્ચ ૨૦૦૭ પછી કેલેન્ડરનું પત્તું ફાટતું જ નથી. લાવો 'મારું જીવન...'

ભાઈ 'મારા જીવન...'માં રસલીન ને હું 'સાયના કાયમાં.'

તો હવે થોડું ટાંચણ કરું. સો ટકા સાચાં. હાડચામથી ધબકતાં પાત્રો. તળ ભૂમિનાં. ફિક્શનનો છાંટો ય નહીં. મળો, આ ભલાજનાં મા-બાપ.

॥ ૪ ॥

હોસ્પિટલની બાજુમાં એક મકાનમાલિક જૂનું મકાન ઊતરાવે. વૈશાખનો ધોમ તાપ. બપોરનો ગાળો. બૂમ પડી. બચાવો ! બચાવો ! દોડ્યો. પચ્ચીસ વરસનો ભાલાજી નામે ઠાકોર. શ્રમજીવી. ઉપરથી પડેલી લાકડાની પાટ નીચે. માંડમાંડ કાઢ્યો. હોસ્પિટલ લાવ્યા. કંઈ ઉપાય કરીએ એ પહેલાં તો કિરતારની...

સરકારી નોકરીનો રંગ માંડ ઊડ્યો હતો. એના બાપને બોલાવી કહ્યું કે જો, મજૂરી કરતાં મર્યો છે. માગ, વળતર મળશે. ટેકો કરીશ હું. વસમી પળે એ વેદવાણી બોલ્યો : સાહેબ, ભગવાને એની મહેનતનું ના ખાવા દીધું અને હવે મોતનું ખાઈએ ? ખાઈએ તો ક્યાં જઈએ ? વળતર, રળતર અને મળતરનું આ શ્રમજીવીએ જે ભાષ્ય કર્યું તે કાળજે ચોંટી ગયું.

આ ગજરાબા :

॥ ૨૦ ॥

વિસનગરમાં એક બારોટ વિધવા મા. નામે ગજરાબહેન. ઝામરનું ઓપરેશન થયું. રજા આપવાની સાંજે એમ જ બેઠો હતો. કહે, ભઈ, અઢી હજાર આપવા છે. ચઈતરમાં વિચાર છે. ત્યારે માગસર ચાલે. મેં સહજ ભાવે યુધિષ્ઠરની વાત કરી... એમણે ય દાન કાલ ઉપર પાછું ઠેલેલું ! ગજરાબા સાંભળી રહ્યાં. બે-ત્રણ દિવસે બપોરની વેળાએ હાથમાં ઝોળી લઈ એ ઘરે આવી પહોંચ્યાં. : લ્યો વસંતભાઈ, કહીને નાનકડું બંડલ ખોલ્યું, અઢી હજાર રૂપિયા જણસ વેચીને રોકડા કરી આવેલાં.

પછી અઢાર વરસ બાદ કટોકટી આવી. જેલમાં ગયો. એક બપોરે જેલની ઓફિસમાં છણાભણ સાંભળી. કુતૂહલથી એ તરફ ગયો. ગજરાબા જેલર જોડે જીદ કરે, મળવાની. આગલે દિવસે રતનબહેન આવેલાં. એ કહે : મારો દીકરો છે. એની આગલી સાંજે ગલબીમા આવેલાં. એ કહે : મારો દીકરો છે. બે મા તો જેલરને ગળે ઊતરી પણ આ ત્રીજી મા ! ગજરાબા જેલરને કહે : છોકરાને ભેળા ન થવા દે એવો કેવો કાયદો ? મેં જેલરને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. જેલર કહે કે દાક્તરને કેટલી 'માવરો' છે ? મેં કહ્યું : પટેલ સાહેબ, બાપ એક જ સારો. બાકી મા તો જેટલી કરો એટલું પુણ્ય.

॥ ૨૪ ॥

પડખેના તાલુકાનું ગામ. એક જુવાન, એક વૃદ્ધાને લઈને આવ્યો. બંને આંખે મોતિયા. તે ટાણે ઓપરેશન, રહેવાનું ખાવાનું બધું થઈ પચાસ રૂપિયા ફી.

જુવાન કહે : આ તો નિરાધાર બાઈ છે. કોઈ છે નહીં. સેવાની, દયાની લાગણીથી તમારી કને લાવ્યો છું. આ વાત દરમ્યાન માજીને બહાર બેસાડેલાં. માજી દાખલ થયાં. સાત દિવસે રજા આપવાની. રજાની આગલી સાંજે મને થયું કે લાવ, મા પાસે બેસું. માની વાત સાંભળું.

મેં એમના એકલવાયાપણાની, વસમી સ્થિતિ પર દિલસોજી વ્યક્ત કરવાની શરૂઆત કરી, ને ડોસીમા ઊકળી. ઊકળ્યાં : કોણ કહે છે કે મારે છોકરા નથી... છ છોકરા, ખેતરો ને લીલાલહેર છે !

બીજા દિવસે પેલો યુવાન આવ્યો. મેં કહ્યું, : ભાઈ, તું હવે આ અનાથ ડોસીમાનો

ભાર ક્યાં વેંઢાળીશ ? અહીં મૂકતો જા. રહેશે, ખાશે ને કૂતરાં હાંકશે. થોડી ક્ષણોમાં એ રોઈ પડ્યો. કહે, : સાહેબ, સો રૂપરડી માટે હું નીચે ઊતર્યો. મારી મા છે. જનેતા છે. વૃદ્ધમાના ખાટલે સાથે ગયા. ત્યાં હાથ જોડી માના પગે બેઠો. અદ્ભુત દૃશ્ય હતું.

પુંડરિક થતાં થતાં, પુલકિત થતાં થતાં એ લઈ ગયો.

॥૨૯॥

હોસ્પિટલનું નવું મકાન બનેલું. ૧૯૬૨ની સાલ. માર્ચ માસ. તે ટાણે બાંધકામમાં ૩૩ ટકા સરકારી ગ્રાન્ટ મળે. પહેલાં અરજી કરેલી. છેક ૨૯મીએ જવાબ આવ્યો. જિલ્લાના મુખ્ય એન્જિનિયરનું 'કામ પૂરું'નું પ્રમાણપત્ર લાવો. ૩૧મી સુધીમાં પૈસા લઈ જાઓ.

૩૦મીએ કોઈક રજા હતી. ૨૯મીએ બપોરે ગયો. બે ત્રણ કલાક બહાર બેસી રહ્યો. પછી વારો આવ્યો. "બોલો, કેમ આવ્યા છો ?" મેં વાત કરી. કહે, "મને સમય નથી કે ત્યાં આવું, મકાન જોઈ ને પ્રમાણપત્ર આપું." સાવ ઉપેક્ષા, તોછડાઈ અને અધિકારનું વરવું પ્રદર્શન. મેં કહ્યું, "આપ ના આવતા. મારે એક અંગ્રેજી કવિતા કહેવી છે, સાંભળશો ?" હા પાડી. મેં કવિતા રજૂ કરી :

For want of a nail, a horse-shoe was lost.

For want of a horse-shoe, a horse was lost.

For want of a horse, a rider was lost.

For want of a rider, a battle was lost.

For want of a battle, a kingdom was lost.

સાહિત્યે એના હૃદયના ખૂણામાં પડેલી સદ્ભાવના સફાળી બેઠી કરી. ૩૧મીએ આવી, ઉત્સાહથી બધી વિધિ પૂરી કરી., મને સાથે લઈ જઈ ગ્રાન્ટ માટેની બધી જોગવાઈ પૂરી કરી આપી.

શબદની દુનિયા કેવો મોટો સેતુ સર્જે છે !

– હસમુખભાઈ, શામાં રાચો છો !

– 'સાચના કાચમા'. અરે દાદા, એક વાત. આ ભાલાજી, ગજરાબા વગેરેનાં નામ કેમ આપ્યાં છે ?

– એ સાચાં છે એટલે.

– તો પેલા યુવાન અને આ એન્જિનિયરનાં નામ કેમ નહીં ?

– વાર્તાકાર થઈને તમે...! મારે કોઈને બદનામ થોડાં કરવાં છે, મારે તો માનવ-ચેતના-સંચરણના ઈસીજી ગ્રાફ નોંધવાં છે. ગુણના ભલે ગીત ગવાય, પણ નામ દઈ કોઈને હીણા તો ન જ પડાય. આ તો તમે પૂછો છો એટલે. બાકી આખી લીલા અનાયાસ જ. મેં લખવા માંડ્યું. બોલીને લખવાની મને ટેવ.

– 'સાચના કાચમા' એકે હજારાં જેવી. મંગલપ્રભાત જેવી. કેટલી નકલો... પચાસ હજાર કે... અનામી દાદાએ કંઈક આંકડા માંડ્યા છે. : ૧૬૦૦ પ્રવચનો, ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજીમાં ૪૨ પુસ્તકો, કેટલાંકની ત્રણ ત્રણ તો કેટલાંકની નવ નવ આવૃત્તિઓ, ત્રણ લાખ જેટલાં પુસ્તકોનું વિતરણ. મૂલ્ય : સ્નેહ ને સદ્ભાવ. ગુજરાત, કદાચ ભારતમાં વિરલ ઘટના. મારી નજર ભાઈ પર પડી.

– દાદા..., ભાઈ. તમે તો ઝોકે ચડ્યા.
 – તો બીજું શું કરું. તમે...
 – ચાલો, દાદા, તમને ગમતી વાત કરીએ. ‘રવિલહર’. ગીતાંજલીનો રસળતો અનુવાદ. મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ.
 – ઠાકુર ગમે. તેમના શબ્દો કોષેકોષને પોષે. તક મળી એટલે જેલમાં બંગાળી શીખ્યો.
 – તમારા વ્યક્તિત્વ અને કાર્યપ્રણાલિમાં ગાંધી અને ટાગોરનો અદ્ભુત સમન્વય છે, એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ થયું, દેવવ્રત રોયની ફિલ્મ The Poet & The Mahatma થી. તમારા માટે મેં ડીવીડી ખરીદી પણ મારો અભિપ્રાય તમે હસી કાઢ્યો ને તમે તો ‘બિહારથી આવીને...’ કહી જોવાનું અને સાથે લઈ જવાનું ટાળી ગયા.
 હું બોલતાં બોલતાં લખતો હતો ને દાદા આંખો મીંચી : ‘મેં નીરભરી દુખ કી બદરી...’ ગણગણતા હતા.
 – ‘યામા’નો તો હું સાક્ષી છું. મહાદેવીના પ્રત્યક્ષ સાન્નિધ્યનો તમને લાભ. એટલું જ નહીં, પ્રભાબહેનના વિલય પછી તો તમારું ચિત્ત ‘સાંધ્ય ગીતો’માં જ રમમાણ. તમે અનુવાદ કર્યો. મેં અને બીનાએ મદાર્યો. એ પછી ય તમે સુધારા કરતા જ રહ્યા. આ ઉંમરે આટલાં રોકાણો વચ્ચે ય ૪૫૦ ગીતોની સ્વહસ્તે ત્રણ ત્રણ નકલો. મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો... સ્વાધ્યાય એ આપણું સુખ. પછી આવ્યાં જોડિયાં પુસ્તકો. ‘બંધનનાં સ્પંદન’ ને ‘પત્રપુષ્પમ્’. ‘બંધનનાં સ્પંદન’ એ કાચની બાટલીમાં ઊછરેલો છોડ છે તો ‘પત્રપુષ્પમ્’ મુક્ત સ્થળ-કાળમાં સ્નેહની ખેતીથી પાંગરેલી સંજીવની છે. સત્ય પાત્રો, સત્ય પત્રો, સત્યાનુભૂતિ ને સત્યાભિવ્યક્તિનો સુભગ સમન્વય છે. આ સ્નેહની ખેતી વિસ્તરી – ‘પત્ર-વસંત’, ‘સ્નેહસંપુટ’ ભાગ-૧-૨, ‘છબી’ને ‘છબીની છબી’ સુધી. સ્નેહસંપુટ તો સ્નેહમિલન. આત્મીયજનોની પત્રચર્ચા. પાઈના ય રોકાણ વગરની જંગમ વિદ્યાપીઠ.
 – હસમુખભાઈ, થાક્યો છું. વાંચેલું મમળાવવું છે. થોડો આડો પડું...
 – ભાઈ, બે મિનિટ. શ્રેયાર્થીઓને, મુમુક્ષોને ગમે તેવા ‘ડૂબકી’ના લલિત નિબંધો.
 – એ તો જાગતા રહેવા ઇચ્છતા સૌના માટે છે. આ કાળા અક્ષરોનો હેતુ કંઈ નથી સિવાય AWAKENING. જીવવું હોય તો મરવું પડશે. મરવાનું છે – આપણી તૃષ્ણાઓને – ઇચ્છાઓને. જીવન વ્યર્થ વહે છે તે આ નાવડીઓમાં જ.
 – માટે પુસ્તકનું જેકેટ કાળા રંગનું છે, શીર્ષક ઊજળા દૂધ જેવું ધોળું, શુકના તારા જેવું ઝીણું ટમટમતું લેખકનું નામ ને ‘સ્નેહને અનેક સ્તર હશે’... એ કાવ્ય તો વહેતી આકાશ-ગંગા... ઊંઘ આવી ગઈ લાગે છે. લો, હવે લાઈટ બંધ કરું.
 લાઈટ બંધ કરી, શરીર વગરના શરીરને ચાદર ઓઢાડી હું બાથરૂમમાં ગયો ને લખતો રહ્યો. તમે બોધિગયા બિહારની આપણી રૂમમાં મને તકલીફ ન થાય માટે વહેલી સવારે આલીશાન બાથરૂમમાં બેસી મહાદેવીનાં કાવ્યોનું સેવન કરતા હતા એમ જ.
 વા-જાળિયામાં કપાયેલા કાચા નખ જેવો પ્રતિપદાનો ચંદ્ર છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસીની વિદાય | વાર્તિક વ્યાસ

ઈ.સ. ૧૯૩૯માં ‘પ્રસ્થાન’માં ‘હુંહું’ નામક સોનેટ લખનાર ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા ભાવિ જગત એમને સાહિત્ય-સંશોધક તરીકે સ્મરે એવી ઇચ્છા રાધેશ્યામ શર્માને આપેલ મુલાકાતમાં વ્યક્ત કરી હતી. એમની એ ઇચ્છા સાથે હતી અને છે. જે નિષ્ઠા અને ખંતથી એમણે મધ્યકાલીન જૈન-જૈનેતર સાહિત્યમાં સંશોધન કર્યું તે ન ભુલાય તેવું છે. શેખાદમ આબુવાલાએ તો ‘આદમની આડવાત’ નામની એમની કોલમમાં લખ્યું હતું – ‘એકવાર પ્રેમાનંદે શિવલાલની પીઠ થાબડી હતી. હવે નરસિંહ મહેતા પણ થાબડશે’, બોલકા લાગતા આ વાક્યમાં પ્રેમાનંદ-નરસિંહની સમગ્ર કૃતિઓનું જે સંપાદન શિવલાલ જેસલપુરાએ કર્યું તેનાથી ખુદ એ સર્જકો પણ અભિભૂત થયા વગર રહી શકે નહીં એવી કલ્પના કરીને એમના સંશોધન-સંપાદનની પ્રશંસા કરી છે. પણ શિવલાલભાઈની કદર ઓછી થઈ છે તેમાં એમની વિદ્યાશિસ્ત જ છે. કામ કરવું પણ એનો ઢંઢેરા ન પીટવો એ એમની તાસીર હતી.

ડૉ. શિવલાલ તુલસીદાસ જેસલપુરાનો જન્મ વીરમગામમાં થયેલો. એ જ એમનું વતન. જન્મતારીખ ૩ મે, ૧૯૧૮. જ્ઞાતિએ પ્રજાપતિ. માતાનું નામ જીવીબહેન. વ્યવસાય કુંભારી કામનો. મહેનતુ દંપતીને પુત્ર શિવલાલ ભણે. તેની ખૂબ ધખના. પણ કેટલું ? મૅટ્રિક થતાં તો માતા-પિતાને લાગ્યું કે પુત્ર ખૂબ ભણ્યો. પણ શિવલાલભાઈને તો ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવું હતું. ત્યારે વતનના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ભણવા જતા હતા. વળી રવિશંકર જોષીનું એમને આકર્ષણ હતું. પણ ઈ.સ. ૧૯૩૫માં મૅટ્રિક પાસ થયેલા શિવલાલ જેસલપુરા એ વર્ષે તો કોલેજનાં દર્શન ન જ કરી શક્યા. કમાવવું જરૂરી હતું. વીરમગામમાં પ્રેસ શરૂ કર્યો. બે વર્ષ ચલાવ્યો અને પછી મોટાભાઈને સોંપીને ઇચ્છા મુજબ ભાવનગર ભણવા ગયા. વેકેશનમાં મામલતદાર ઓફિસે નકલ બનાવવાનું કામ કરતા. ત્યાંના છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા. ભવસુખભાઈના પરિચયે ઘણી મુશ્કેલીઓ હળવી થઈ અને ઈ.સ. ૧૯૪૧માં સ્નાતક થયા. ગુજરાતી વિષયમાં સહુથી વધુ માર્ક્સ મેળવવા બદલ ‘કાંટાવાલા પ્રાઈઝ’ મેળવવાને ભાગ્યશાળી બન્યા. વીરમગામમાં એમની જ્ઞાતિના નાથાભાઈ મંડળી મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસી હતા. તેમની પાસેથી જૂની હસ્તપ્રત ઉકેલવાનું શીખ્યા. ઈ.સ. ૧૯૪૩માં અનુસ્નાતક થયા અને પછી એમણે કે. કા. શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ ‘અભિમન્યુની કથાનો વિકાસ અને તુલજારામ કૃત ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ની શાસ્ત્રીય વાચના’ મહાનિબંધ લખીને ઈ.સ. ૧૯૫૯માં પીએચ.ડી. કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૮માં એમને સંશોધન માટે ‘ડૉ. કે. જી. નાયક સુવર્ણચંદ્રક’ મળ્યો.

ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા ઈ.સ. ૧૯૫૨માં અધ્યાપક થયા અને એમણે ભાવનગર, નડિયાદ, અમદાવાદમાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં વીરમગામ કોલેજ સ્થાપીને ત્યાં સાત વર્ષ આચાર્ય રહ્યા. પછી અનુસ્નાતકના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા પણ શિક્ષણનો વ્યવસાય છોડ્યો અને પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની સ્થાપના કરી. ઠીક ઠીક સમય એ વ્યવસાય કર્યો

પણ કોમી રમખાણમાં પ્રેસને નુકસાન થતાં નિવૃત્ત જીવન ગાળવા માંડ્યું. પુત્રો કમાતા થઈ ગયા હતા. નિવૃત્ત શિવલાલભાઈએ જે કાર્ય કર્યું તે પ્રેમાનંદ, નરસિંહ અને અખાની સમગ્ર કાવ્યકૃતિઓનું સંશોધન કરીને સંપાદન. પ્રેમાનંદમાં તો ગુરુ કે. કા. શાસ્ત્રીનો સહયોગ મળ્યો હતો, પરંતુ નરસિંહ-અખાની કાવ્યકૃતિઓનું સંપાદન તો એકલા હાથે કર્યું. ખાસ્સા સમય સુધી કામ કરવાના લીધે એકવાડિયા શરીરના શિવલાલભાઈ ખૂબ થાકી ગયા હતા.

શામળ કૃત 'સિંહાસન બત્રીસી' (૧૯૪૪)થી એમની સંશોધન-સંપાદનની યાત્રા શરૂ થઈ તે છેક 'Songs of Narasinh Mehta' (૨૦૦૩) સુધી ચાલી. છેલ્લાં વર્ષોમાં થાક અનુભવતા હતા. વળી પત્નીના મૃત્યુ પછી એકલવાયાપણું લાગતું હતું. મધ્યકાલીન ભક્તિગીતોનું 'આરાધના' નામે સંપાદન કર્યું તે ભક્તિ તરફ મન વાળવાની ગતિ હતી. એમની પાસેથી સતત સંશોધન-સંપાદનના ગ્રંથો મળતા રહ્યા હતા. દેહલકૃત 'અભિવન ઊઝણું' એમનો પહેલો સંશોધનગ્રંથ. જેના વિષે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ કહ્યું હતું – 'The linguistic and literery, importance of the work is very high...' પછી 'નેમિરંગરત્નાકર છંદ' (લાવણ્યસમય), 'લાવણ્યસમયની લઘુકાવ્યકૃતિઓ', 'પ્રાચીન-મધ્યકાલીન બારમાસા સંગ્રહ', 'પ્રેમાનંદ કાવ્યકૃતિઓ', 'નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ', 'અખાની કાવ્યકૃતિઓ' ઇત્યાદિ સંશોધિત ગ્રંથો એમની પાસેથી મળ્યા. અખાકૃત 'અનુભવ બિંદુ', 'ચિત્તવિચાર સંવાદ' અને 'અખેગીતા' સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે એમણે આપ્યાં.

'અરેબિયન નાઈટ્સની વાર્તાઓ' એમનું ખૂબ લોકપ્રિય પુસ્તક બન્યું. એમણે 'સરળ ગુજરાતી વ્યાકરણ' પણ લખ્યું છે. 'પ્રજાપતિ સંતો'માં એ સંતોની ટૂંકી જીવનકથા છે.

ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરાનું મુખ્ય પ્રદાન મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધનના ક્ષેત્રે. ૨૫ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૭ના રોજ એમનું અવસાન થયું. એમના જેવા અભ્યાસી, જ્ઞાનપિપાસુની ખોટ સાલતી રહેવાની.

ભૂલસુધાર

'૫૨બ' જાન્યુ. ૨૦૦૭માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૪મા જ્ઞાનસત્ર અંગે શ્રી અજય પાઠકનો અહેવાલ છપાયો હતો. એમાંના વિગતદોષ અંગે શ્રી રાજેન્દ્ર મહેતાએ પત્ર દ્વારા જણાવ્યું છે કે, '૨૩ નાટકો' (૫૨. ૬૫) વિશે એમણે સરવૈયું કર્યું હોવાની વાત ખોટી છે. એમણે કુલ ૨૮ નાટકો (૧૩ દીર્ઘ નાટકો, ૧૧ એકાંકી સંગ્રહો, ૪ બાળનાટકો) વિશે સરવૈયું રજૂ કરેલું. તો આ સંખ્યા સુધારીને વાંચવા વિનંતી.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

'આટાનો સૂરજ' વિશે | શરીફા વીજળીવાળા

['આટાનો સૂરજ' : રતિલાલ 'અનિલ' કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પ્ર.આ. ૨૦૦૨, કિં. રૂ. ૧૫૦]

આમ તો ઘણું મોડું થયું છે 'અનિલ'ને પોંખવામાં. પણ ભલે મોડી તો મોડી પણ અનિલના જીવંતજીવ રાજ્ય સ્તરે અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે એમના સાહિત્યિક પ્રદાનની નોંધ લેવાઈ એનો 'અનિલ'ના ચાહકોને જ નહીં પણ સાહિત્યના સર્વ ભાવકોના હૈયે અતિ આનંદ હોવાનો જ. 'અનિલ'ની સર્જનયાત્રા વિશે વિચારીએ ત્યારે એક વાત સાથે સંમત થવું જ પડે કે સર્જક જન્મે, બને નહીં. બે ધોરણ જેટલું અલ્પશિક્ષણ, આઠ વર્ષની ઉંમરે આખા કુટુંબનો ભાર ખેંચતા થઈ ગયેલા અનિલ જરીના કારખાને જોતરાયા. જરીકામની કાળી મજૂરી કરતો આ માણસ જીવનની પાઠશાળામાં ઘડાયો છે. એમની જીવનયાત્રામાં મુખ્ય ત્રણ વળાંક કે પડાવ જે

કહો તે : ૧૯૪૨ની લડત દરમ્યાન છ મહિનાનો જેલવાસ, 'ધ્યારા

બાપુ'ના સંપાદન નિમિત્તે પાંચ વર્ષનો ગિરનારવાસ અને પછીથી ગઝલકારોનો સહવાસ... જેલવાસ દરમ્યાન વિદ્વાનોને સાંભળ્યા, ઘણું બધું વાંચ્યું-વિચાર્યું અને જાણે કે ત્રીજું નેત્ર ખૂલી ગયું. નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજાએ ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું એ પછી અનિલે પાછું વળીને જોયું જ નથી. આપબળે ઘડાયેલા આ માણસ માટે 'તું જ તારા દિલનો દીવો થા...'વાળી વાત સાવ સાચી છે. ગુજરાતી ગઝલની એમણે કરેલી શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓની કોઈ વિગતે જોશે ત્યારે કિંમત થશે. ગુજરાતી ગઝલનો અનિલ જીવંતજીવનો ઇતિહાસ છે એવું કહેવામાં જેને અતિશયોક્તિ લાગતી હોય તેણે 'સફરના સાથી' પુસ્તક જોવું. કટોકટીભરી આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક હાલતમાં અનિલે 'કંકાવટી' જેવા શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકને લગાતાર ૪૨ વર્ષ સુધી નિયમિતપણે ચલાવ્યું એ ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વની અભૂતપૂર્વ ઘટના છે. અનાયાસપણે, 'નિબંધ લખું છું' એવી સભાનતા વગર લખાયેલા 'અનિલ'ના નિબંધો જ્યારે રાષ્ટ્રીય સ્તરે પોંખાયા ત્યારે પુરસ્કારો પરનો ઊડી ગયેલો ભરોસો વળી જાગ્યો છે એવું કબૂલવું ગમે.

છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી ગુજરાતી નિબંધ લખતી પડી ગયેલી શૈલીએ અને લાઠી ગયેલી હથોટીના પરિપાકરૂપે ચવાઈ ગયેલા વિષયો અને સૂત્રાત્મક શબ્દોના સાથિયા વચ્ચે બંધિયાર બનતો જતો હતો. એકરંગી અને એકાંગી બનતા જતા ગુજરાતી નિબંધ વચ્ચે

સાવ નોખી અને નરવી મુદ્રા ધરાવતા અનિલના નિબંધો છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી ધ્યાન ખેંચતા હતા પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરે પોંખાયેલા આ નિબંધકાર તરફ કોઈ ગુજરાતી ઇનામોની નજર નથી પડી એ હકીકત છે. ‘આટાનો સૂરજ’માં જે ૬૦ નિબંધો છે તે સાવ અનાયાસે ભેળા મુકાયેલા છે તેની હું સાક્ષી પણ છું અને સહભાગી પણ છું. અનિલના અસંખ્ય નિબંધોમાંથી સૂઝપૂર્વક પસંદગી થઈ હોત તો અહીં બે-ચાર જગ્યાએ પુનરાવર્તન કહે છે તે ટાળી શકાયું હોત. પણ અનાયાસે સાથે મુકાયેલા આ નિબંધોમાં એક નોખા-અનોખા નિબંધકારની આગવી સર્જકમુદ્રા તો ઊઘડે જ છે. અનિલ ભલે કાલેલકર કે સુરેશ જોશીના ગદ્યના પ્રેમી હોય પણ એમના ગદ્યની નિજી મુદ્રા છે ‘ચાંદરણાં’માં ઘૂંટાઈને ઘટ્ટ બનેલું ગદ્ય ‘અનિલ’ના નિબંધોને લાઘવ બક્ષે છે. એટલે જ અનિલના કોઈ નિબંધ ભાગ્યે જ બે-સવાબે પાનાંથી લાંબા છે.

અનિલના નિબંધોમાં અતીતરાગ છે પણ એ રંગરાગી અતીતરાગ નથી. અહીં ઝીણી નજરે જે કંતાયું છે એમાં ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થતું જતું પદાર્થજગત, સંબંધોની હૂંફથી ભર્યું ભર્યું લાગતું નગરજીવન છે. તેની શેરીઓ, ઉત્સવો, રીતરિવાજો, મોજમજા, ઉજાણીઓ અને મેળાઓ છે. ઘોડિયાં ઘડતા ખરાદી, ચૂડીગર, તાંત પર રૂ પીંજતો પીંજારો, કલાઈવાળો, મોચી કે દરજીથી એક જમાનામાં ધબકતું જીવન છે, પણ હવે આ બધું કાળની ગર્તામાં ખોવાઈ ગયું છે, દટાઈ ગયું છે. એ કડાની ખીચડી, શીળી સાતમના તેલિયા પકવાનો, નોળિયાનોમ આઠમની પંચજીરી... આ બધાને શોધતા અનિલને હવે ‘સંદર્ભો ખરી પડતા ઉત્સવો પણ પાનખરના વૃક્ષો જેવા બોડા’ લાગે છે. (૧૦૦). આ નિબંધોમાં ભરપૂર જિવાયેલું પણ હવે ખોવાઈ ગયેલા જીવનનું ઝીણી નજરે થયેલું નકશીકામ છે. જરીકામના આ કારીગરે ગદ્યનું પોત પણ એટલી જ કાળજીથી વણ્યું છે. તાણો ને વાણો... એક પણ તાર ન તૂટવો જોઈએ, ન ખેંચાવો જોઈએ એની અનાયાસ કાળજી લેવાઈ છે એટલે આ રેશમ જેવા ગદ્યની નિજીમુદ્રા આપણા મન પર કાયમી સુંવાળપ છોડતી જાય છે. બદલાતા જીવનરંગોને એક તટસ્થ દ્રષ્ટાની જેમ જોતા અનિલ વિગત અને વર્તમાનને બાજુ પર મૂકી આપે છે ત્યારે એક ધબકતું, ભરપૂર જીવન ખોવાઈ ગયાની પીડા એમના એકલાની નથી રહેતી, પણ આપણા બધાની બની જાય છે. અનિલના નિબંધોમાં ભાવકની સંડોવણી છે પણ આ સંડોવણી ભાવક સાથે ગોઠડી માંડી હોય એ પ્રકારની નથી. અહીં તો ભાવક પણ પોતાના આંતરમનમાં ડૂબકી મારી જાય, પોતાના ખોવાઈ ગયેલા જગતની પાછળ નીકળી પડે એ પ્રકારે થયેલી જાત સાથેની વાત છે. આમ તો દરેકનું ‘ખોવાવું’ પોતીકું હોય, પણ મારી-તમારી – અનિલની પેઢીનું ખોવાવું ઘણે અંશે સરખું છે એટલે જ અનિલનો વિષાદ આપણને ઘેરી વળે છે, એમની પીડાને આપણે પોતીકી પીડા તરીકે સંવેદી શકીએ છીએ. જાત સાથેની આ યાત્રા જ આપણા સૌની સાચી યાત્રા હોય છે. જૂનાં ઘર, જૂની શેરી, નેવાની ધાર, ડામચિયાં, શાળાની પરસાળ, ...અનાયાસ થતી માનસયાત્રા જ આપણાં ખરાં કાશી, વૃંદાવન ને હરદ્વાર હોવાનાં કારણ કે આ પવિત્ર, અણબોટવાં સ્થળોની યાત્રા આપણા સિવાય બીજા કોઈ માટે શક્ય જ નથી હોતી.

એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે જેવી આર્થિક પરિસ્થિતિ સામે શીંગડાં ભરાવી, ભીંતમાં માથું અફાળી માર્ગ કાઢતા અનિલે આઠ વર્ષની ઉંમરે નિશાળ છોડી જીવનની પાઠશાળામાં

દાખલો લઈ લીધો હતો. જિંદગીનો બોજો વેંઢારતા વેંઢારતા પણ જિંદગીની ભરપૂર મોજ વૂંટી છે, મોજમજા કરી છે, કેરીગાળા માણ્યા છે ને રસના ચટાકા લીધા છે. અનિલ જરાય શુષ્ક જિંદગી નથી જીવ્યા પણ ભરપૂર જીવ્યા છે એ એમના પંચેન્દ્રિયથી ઊલાયેલા અનુભવજગત પરથી પામી શકાય છે. અનિલનો આટાનો સૂરજ કલાકારના ટાંકણાથી નહીં પણ માના વહાલભર્યા થપથપાટથી આકાર ધારણ કરે છે. જીવનનું બળ આપતો આ સૂરજ અનિલને મનુષ્યલોકથી છેક ઈશ્વર સુધી લઈ જાય છે ત્યારે આ નિબંધ વ્યક્તિકેન્દ્રી નથી રહેતો : ‘મારી મા આટાનો સૂરજ બે હથેળી વચ્ચે ઘડતી, હા, આટાનો સૂરજ ! સફેદ સફેદ, ગોળ ગોળ અને હું જોયા કરતો એ લથબથ આટાનો સૂરજ, એ બે હાથ વચ્ચે ફરતો, ઘડાતો અને ગોળ ગોળ બનતો... હાથના એ થપથપાટમાં માતાનું વહાલ હતું. જ્યારે એ ઘડાતો ત્યારે લાગતું આજે જરૂર સૂરજ ઊગ્યો છે. ... દિવસ ઊગ્યાની જાણ ત્યારે આ શિશુને મારી મા આટાનો સફેદ સફેદ સૂરજ ઘડતી ત્યારે થતી... અમે દીવાના અજવાળે જોતાં તો કેટલું મોડે શીખ્યા ! અમને તો ચૂલો ઊગે ત્યારે દિવસ ઊગવાનો એવું લાગતું... માણસનો સૂરજ ઊગ્યો એની માએ બંને હાથે આટાનો સૂરજ ઘઢવા માંડ્યો ત્યારથી. ...તે પહેલાં તો પેલા પશુ જેમ આમતેમ હડી કાઢી, ઝપટી, ઝાપટ મારી કંઈ ખાઈ લેતા. એ આદિમ લોક હતો, આ મારો લોક... માએ આટાનો સૂરજ ઘડવા માંડ્યો ત્યારે મનુષ્યલોક બન્યો... ઘડાતા સૂરજને અમે કોઈ વિસ્મયથી નહિ, આશાથી નહિ, પણ બસ જોઈ રહેતા... અમે મંદિર બંધાતું હતું ત્યારે ઘડાતા ઈશ્વરને પણ જોયો હતો.’ (૦૧). જીવન આપતી મા, જીવનની ઊર્જા આપતો રોટલો ને આ બધાનો સર્જનહાર... ટાંકણાં ને હથોડી વડે જેવો જોઈએ એવો ઈશ્વર ઘડતો માણસ... અમારા સમયમાં દીવાટાણું નહોતું થતું પણ ચૂલાટાણું થતું એવું કહેતા અનિલને સોડમથી મઘમઘતા, માની હથેળીનું વહાલ પીરસતા રોટલાનું સ્થાન રોટલીએ લઈ લીધું એ નથી જ્યતું. મા ગઈ એની સાથે આટાનો સૂરજ પણ લેતી ગઈ. એ સૂરજના તેજે ભેળું થતું કુટુંબ, એ સહિયારા સુખદુઃખ બધું જ સાથે લેતી ગઈ. પાછળ રહી ગઈ કોરી નાખતી એકલતા. કેટલાં બધાં વર્ષોથી સાવ એકલા જીવતા ‘અનિલ’ની એકલતાનો દઝાડી દે એવો સ્પર્શ ઘણા નિબંધોમાં અનુભવી શકાય છે. ઘરમાં બધાની વચ્ચે રહેતો માણસ એકલો નથી હોતો એવું કોણે કહ્યું ? સફરના સાથીઓ એક પછી એક સાથે છોડતા ગયા... રહી ગયા એકલા અનિલ... કદાચ આ એકાંતે જ એમનામાંના નિબંધકારને સંકોર્યો હશે ! અહીં જે પ્રગટ થયું છે તે નિજમાં ડૂબ્યા પછીનું લાધેલું જગત છે. સ્મૃતિમાં કુબેર ભંડારી ઉધાર માગે એટલું બધું ભર્યું છે. કોઈ એક કાળે આ બધું જિવાયું હતું પણ જેમ જેમ મોટા થતા ગયા, જિંદગી પલોટાતી ગઈ એમ એમ અંદરથી કેટકેટલું મરી ગયું ? અનિલ કહે છે : ‘મારામાં નિરુપદ્રવી, અહિંસક આદિમ ઉત્સુકતા, હર્ષ-ઉલ્લાસ, ઊભરા, ઉત્તેજક માનસિક તાગ... બધું જ મરી પરવાર્યું છે’ (૩૩). મારામાં કેટકેટલું મરી ગયું છે એ જોઈને મૂગો થઈ જાઉં છું એવું કહેતા અનિલ બાળપણના એક પ્રકારના વિસ્મયોના મૃત્યુની વાત કરે છે. આ બધા મૃત્યુની પીડા કારમી જ હોય. અનેક પ્રકારના વિસ્મયોના મૃત્યુની સ્મૃતિમાં શોકસભા ભરાય છે ત્યારે અનાયાસ અનેકની જિંદગીની પીડાને વાચા મળી છે. વિસ્મયના મર્યા પછી બધું યાંત્રિક થઈ જાય છે કારણ કે વિસ્મય સાવ સામાન્ય ઘટનાને પણ ઓજસ્વી બનાવે છે. આ વિસ્મયના મરી જવાને કારણે જ ટી.વી., ફિલ્મ, હોટલ

જેવા મનોવિનોદના સાધનો ઊભાં કરવાં પડે છે એવા તારણ પર જઈ ચડતા અનિલ સાવ સહજભાવે કેટલી મોટી વાત કરી દે છે : ‘ઈશ્વરે એક શરત કરેલી છે : જગતના તમામ પદાર્થો, ઘટનાઓમાં રસ રહેલો છે, પણ તમે એમાં તમારો રસ ન ઉમેરો તો પૂર્ણ રસ બનતો જ નથી. જિહ્વામાંથી રસ ન છૂટે તો મીઠાઈ પણ મોઢામાં જતી નથી. આ લીલામય જગત રસપ્રચુર છે પણ આપણો રસ સુકાઈ ગયો હોય તો બધું નીરસ છે. દર્દને લોહી, ગ્લુકોઝના બાટલા ચઢાવવામાં આવે છે તેમ મનોવિનોદ, મનોરંજનના બહારના પૂરક પ્રજ્વલકોની વ્યવસ્થા થઈ છે.’ (૫૫)

વયોવૃદ્ધ, એકલા, સફરના સાથીઓ વગરના અનિલ મૃત્યુ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરતાં કહે છે : ‘મારા મૃત્યુની વાટ કેવી તો વિકટ હશે કે હજી આટલાં વર્ષ પછી એ મારા સુધી પહોંચ્યું નથી.’ પછી ઉમેરે છે : ‘... જીવનને તો આપણે આપણી ઇચ્છાઓ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પ્રમાણે ચલાવીએ છીએ... મને તો મૃત્યુ સિવાય અહીં કશું જ સ્વતંત્ર નથી લાગતું. આટલાં વર્ષે એ મારા સુધી ન પહોંચ્યું એ એની સ્વેચ્છા, સ્વતંત્રતા. કોઈની સ્વતંત્રતામાં માણસે દખલ કરવાની હોય ! એટલે મૃત્યુ વિશે, તેની જેમ મૂળા રહેવું જ સારું ! એને સમાન સ્વભાવના મિત્ર તો લાગીએ !’ (૩૬). અનિલના નિબંધોમાં જે ખાલીપો, એકલતા, ઝુરાપો છે તે ‘આયુષ્યના અવશેષે’ પહોંચેલા, વિજન પથના લગભગ તમામ યાત્રીનો હોવાનો. એ કહે છે : ‘તને સાંભરે રે ?’ પૂછનાર કોઈ બાળમિત્ર રહ્યો નથી એટલે કોઈ કોઈ ટાણે બહુ એકલવાયાપણું લાગે છે. ... આ સૂનમૂન કેમ બેઠો છે એવું પૂછનાર કોઈ રહ્યું નથી, ચીચોડું પકડીને ઓટલે, શેરીએ અને સૌને અજાણ્યા રાખી પાછલી શેરીમાંથી તાજિયા જોવા કે મેળો જોવા કે છાપરે હૂપાહૂપ કરતાં વાંદરાંને ઘરમાંથી તફડાવેલા કાંદા ફેંકી અધર ઝિલાવી ખવડાવવામાં સાથ આપનારા રહ્યા નથી. ...પાછળ નજર નાખું છું તો મસાણની રાખમાં થોડાં પગલાં જ દેખાય છે...’ (૯૮)

‘અનિલ’ના નિબંધોમાં ઇન્દ્રિયરાગ, ઇન્દ્રિયવ્યત્યયની લીલા જરાક ઝીણી નજરે નીરખવા જેવી છે. એ કહે છે : ‘ધુમાડાનો સ્વાદ માત્ર મારી જીભે જ નહિ, મારી આંખે પણ લીધો છે ! ધુમાડાનો સ્વાદ જીભ કરતાં આંખને વધારે ! મરચું મોંમાં જાય અને આંખ ભીની થાય પણ આંસુનો ખારો સ્વાદ તો જીભને જ આવે. સાંજે ભૂખી આંખે રાંધણિયે ભરાઈએ ત્યારે આંખ ધુમાડાનો કડવો સ્વાદ અચૂક માણે ! (૦૮). ઘરનો આ કડવો ધુમાડો જ્યારે સામાજિક બની શહેર આખામાં ધૂંધવાય છે ત્યારે અનિલ સ્તબ્ધ બની જાય છે. બાબરી મસ્જિદનાં માળખાં તૂટવાની સૂરત શહેરમાં જે અભૂતપૂર્વ પ્રતિક્રિયા પડી હતી ત્યારે એકસાથે અનેક ઠેકાણે આકાશગામી ધુમાડાના ગોટેગોટા જોતા અનિલ લખે છે : ‘આ શહેર રાખ થઈ જશે કે શું એવી દહેશત આંખ અને હૈયે હતી ! મારે પાગલપણું જોવા પાગલખાને નથી જવું પડ્યું. મેં ઘરના રવેશમાં ઊભા રહી સ્તબ્ધ નજરે વિશાળ પાગલ શહેર જોયું...’ (૧૦).

અનિલે એમના એક નિબંધમાં લખ્યું છે : ‘અનુભૂતિનો સાર્થ અનુવાદ કરી શકે એવી ભાષા શોધવી હજી બાકી છે.’ (૯૪). આમ જોઈએ તો શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એમની આ વાત સાચી છે પણ અહીં એવાં કેટલાંય રસસ્થાનો છે જ્યાં અનિલ માધ્યમ-ભાષા-ની શક્યતાને તાગી શક્યા હોય. એમની અનાયાસ સર્જકતા અનેક વાર માધ્યમની મર્યાદાને અતિક્રમવાની

મથામણમાં સફળ રહી છે. ‘કબૂતર’, ‘ચકલી’ જેવા નિબંધોમાં પક્ષીઓની ગતિવિધિનું, નેવાના પાણીની ધારનું, શેરીમાંનાં બાળકોની લીલાનું વર્ણન વાંચનાર અનિલની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ પર વારી જશે. ‘વિષાદ’ કે ‘ઓતરાદો પડણવો’ કે ‘એકાંત’ જેવા નિબંધો સર્જક અનિલની ઊંચાઈનો ગ્રાફ દોરી નાખે છે. અમૂર્ત જગતને નક્કર રૂપ આપવામાં અનિલ માહેર છે. એ કહે છે : ‘અનુભૂતિ અને સાક્ષાત્કાર શબ્દો તોફાન અને પ્લેગના દિવસોમાં ‘આત્મસાત’ થયા. અનિલને એકાંત, ભય, પવન... આ બધું ઈશ્વર જેવું લાગે છે. અનુભવ્યા છે પણ દેખાતું નથી. એ કહે છે : ‘પવન એ બીજો ઈશ્વર છે... પવનનું શરીર ન દેખાય પણ એનાં અદૃશ્ય પગલાં દેખાય ! ખેતરના ઊભા લીલાછમ મોલ પરથી પસાર થાય છે ત્યારે મોલ પવનના પગ પડતાં નમે છે અને આગળ જાય એટલે ફરી ટટાર થઈ જાય છે. એનાં આગળ પડતાં પગલાં નીચા, ઊંચા થતા મોલમાં દેખાય...’ (૭૪). પવનને નક્કર બનાવી આપતા અનિલ વિષાદ વિશે કહે છે : ‘વિષાદ ચહેરે હોય છે પણ વિષાદનો કોઈ ચહેરો હોતો નથી. ગતિ વિના વ્યાપવાનો ગુણ વિષાદમાં છે એટલે ક્યારેક વિષાદ આકાશ જેવો અનુભવાય છે.’ (૧૩૧). અનિલ અનાયાસપણે જિવાતા જીવનના ચાહક છે. કૃત્રિમતા એમને કઠે છે. એમના નિબંધો કદાચ એટલે જ આટલા સાહજિક છે. એમની ફરિયાદમાં આપણે પણ સૂર પુરાવી શકીએ કે સંસ્કૃતિ અને ખાસ તો સભ્યતા આવ્યા પછી કશુંય અનાયાસ ક્યાં રહ્યું છે ! ‘કોઈ પક્ષીની પાંખ પર પ્રકાશ કે આકાશનો બોજ દેખાય છે ખરો ?’ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવતા અનિલ સાવ હળવી વાત પરથી ગંભીર વાત પર જઈ ચડે છે. આપણા આશય અને અપેક્ષાએ કશું પણ હોય તેવું રહેવા દીધું નથી તેની વાત કરતા કહી બેસે છે : ‘આ સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ, કુલીનતાએ કશું જ હોય તેવું રહેવા દીધું નથી. આપણે સહજને જટિલ બનાવી દીધું છે. ચિત્રપ્રદર્શનમાં પારેવાના ચિત્ર પાસે થોભી ગયેલો માણસ જાણતો નથી કે મારી નજીક ક્યારેક અનાયાસ જ કોઈ પારેવું આમ જ આવી બેસે છે. એની મણકાની આંખે જુએ છે અને એની પાંખો ઊઘડું ઊઘડું થઈ રહી છે... જીવન સહજ, સાહજિક, હોય તેવું નથી રહેવા દેવામાં આવતું ત્યારે આપણને કોઈ પુસ્તક પાસે, ચિત્રપ્રદર્શનમાં, કોઈ વક્તા પાસે જવું પડે છે, આરોગ્ય કથણું હોય, અસહજ થઈ ગયું હોય ત્યારે દવાખાને જઈએ છીએ તેમ...’ (૭૯). કારણ એટલું જ કે આપણે જે ‘હોય’ તેને સ્વીકારવાને બદલે ‘આવું હોવું જોઈએ’ની અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

ગિરનારનાં પાંચ વર્ષ અંદર એવા ને એવા જીવે છે એટલે જ એના વિશે આટલા બધા નિબંધો મળે છે અનિલ પાસેથી. અનિલ જંગલની ચાંદની વિશે લખે છે : ‘બારીની જાળીમાંથી જોઈએ તો બહાર કીડી ચાલે તોય દેખાય એવી ચાંદની હોય.’ (૧૪૧). એક રાતે બારણાને અઢેલીને બેઠેલા સિંહને ઊંચા જીવે આખી રાત ડણકતો સાંભળ્યો ત્યારે ‘શરીરે રોમ છે, વળી તે રાત હોવા છતાં સૂતેલા નથી, પણ ટટાર ઊગેલા ને ઊભેલા છે એનો સાક્ષાત્કાર એ રાત્રે જ થયેલો’ એવું કબૂલે છે. (૧૪૧). જીવનના એક પડાવ સમા ગિરનારને કદી ભૂલી નહીં શકતા અનિલ કહી બેસે છે : ‘ગિરનારમાં અંતરે રોપાયેલું ઝાડવું લીલુંછમ છે, એના પર બૈયો બેસી ગાઈ ગયો છે, ડુક્કર શરીર ઘસી ગયાં છે, સિંહે એના છાંયડે આરામ કર્યો છે, એના મૂળ આગળના દરમાં સાપે વાસ કર્યો છે... એનાં મૂળ ઊંડાં છે, થડ છેદો તોયે ફરી અંકુર ફૂટવાના ને વૃક્ષ ઊગવાનું... આ શહેર એના

થડને કાપે છે છતાં ગિરનારનું જંગલ અને ગિરનાર અસ્તિત્વમાં ઊગ્યા જ કરે છે, ટૂક પરથી ખીણમાં ગબડ્યો છું અને મને ગબડતો જોઈ રહેલો, શિખરે ઊભો જોઈ રહેલો પણ હું જ છું...' (૧૩૮). આટલાં બધાં વર્ષોનો નગરવાસ પણ સ્મૃતિના આ લીલાછમ ઝાડને વહેરી શક્યો નથી એની પ્રતીતિ આ નિબંધો કરાવે છે.

અનિલ પાસે સમય વિશે કેટલું બધું કહેવાનું છે ? એ જરા ઝીણી નજરે અવલોકવા જેવું છે. પક્ષીઓની ગતિવિધિનું સૂક્ષ્મ નજરે અવલોકન કરતા એ કહે છે : 'કોઈનો સમય પસાર થતો ન હોય તેમણે પક્ષીઓ અને પશુઓના મુખભાવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ! સમય તો શું આખી જિંદગી પસાર થઈ જશે !' (૪૧). જોકે સૌથી મોટો સવાલ આજે એ છે કે આવો સમય આજે સાવ નવરાઓ પાસે પણ છે ખરો ? ટી.વી.નું ડબલું આજે બધાના સમયને ઓહિયા કરી રહ્યું છે. જુવો તો ખરા જરા અનિલ આ અમૂર્ત સમયને કેવો તો મૂર્ત કરી દેખાડે છે ! એ કહે છે : 'મેં જૂનાગઢની અડીચડી વાવમાં સમયને પગથિયાં ઊતરીને ટાઢા પાણીમાં જોયો, અનુભવ્યો અને રજકણો ખેરવતા કોટકાંગરે પણ જોયો. કહે છે કે સમય અરૂપ છે, ના; તે તો બહુરૂપી છે. હજારો વર્ષમાં એણે પોતાનાં રૂપનાં, અનેકાનેક રૂપોનાં ચિત્રોનાં આલબમોનાં આલબમો ખડક્યાં છે. સમય રાજાના મહેલમાંયે રહ્યો અને અણમાનીતી રાણીના મહેલમાંયે વિવિધ રૂપે રહ્યો ! ...એ વિજેતાના હુંકાર અને ઘાયલ પરાજિતના કણસાટમાંયે બોલ્યો, સમય વાવનાં પગથિયાં ઊતરે છે અને મિનારે ચઢીને બાંગ પણ પોકારે છે. ... એણે ભાલાની ચમકતી અણી પર સ્મિત કર્યું છે અને અવાજ કરી બંદૂકની ગોળી થઈ કોઈકને વીંધવા ફેંકાયો પણ છે...' (૮૧). પણ અનિલ જ્યારે એવું કહે કે : 'ઘૂંટણિયા ભરતો આવ્યો અને હાંફતો હાંફતો ચાલ્યો જવાનો તે કોણ, મારો સમય !' (૮૨) ત્યારે આ વાત વ્યક્તિની નહીં પણ સમષ્ટિની બની જાય છે.

જેની અર્ધાંથી વધારે જિંદગીનાં વર્ષો પર જ્ઞાનસનું અજવાળું પથરાયેલું હોય એવા અનિલને જ્ઞાનસનો પ્રકાશ પોતીકો લાગે એમાં શી નવાઈ ? એ કહે છે : 'જ્ઞાનસનો પ્રકાશ બતીના સ્થિર પ્રકાશ કરતાં હાથવગો, પરિવાજક પ્રકાશ સાથી જેવો લાગે. આ ગ્લોબનો પ્રકાશ તો માથે બેઠેલા વડીલ જેવો છે ! જ્ઞાનસ ભાઈબંધ. જોવું હોય એટલું જ બતલાવે. પોતાની આસપાસ આભામંડળ ન રચે, એ પોતીકા માણસ જેવું લાગે... જ્ઞાનસે જ સૂચ્યું કે પોતાની મૌલિક ગંધ રાખીએ તો સ્વતંત્ર મસોતું મળે !' (૧૩). એ જમાનાના સુધરાઈએ લટકાવેલાં જ્ઞાનસ કેવાં ? અનિલ કહે છે : 'પોતાના અજવાળામાં પોતાને જુએ એવાં...' (૧૪).

અનિલના નિબંધોમાં આજથી ચાર-પાંચ દાયકા પહેલાંનું સૂરત, એની શેરીઓ, આખેઆખો બંગલો કારીગરવર્ગને જલસો કરવા આખી દેતા ઉદાર હૃદયના શેઠિયાઓના મનની ખમીરી આલેખાઈ છે. શેરીઓમાં રમતા, રખડતા છોકરાઓના આગવા જગતને આલેખતા અનિલ એમાંના એક બની જાય છે. આમ તો માત્ર આઠ જ વર્ષની ઉંમરે માએ (લાચારીના માર્યા) એમને કારખાને પૂરી દીધેલા ત્યારે અનિલ બબડેલા : 'માત્ર પશુઓ જ અસહાય અને પોતીકી ઇચ્છારહિત હોય એવું કોણે કહ્યું ?' પણ અમાસની રજા, મેળા કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે એમણે બાળપણની મોજ લૂંટાય એટલી લૂંટી જ છે. પોતે માણેલા બાળપણની સમાંતરે આજના સમયને, રિક્ષામાં ખડકાઈને, ટી.વી. સામે ટિચાતા, રમવાનું

ભૂલી ગયેલા બાળપણને જોઈને અનિલ કકળી ઊઠે છે. આ મરી ગયેલા બાળપણની પીડા એટલી તો તીવ્રતાથી વ્યક્ત થઈ છે કે એ બધાની બની રહે છે. અનિલ કહે છે : 'આજે તો બાળકને કારકિર્દી અને કેરિયરનો નકશો આંકીને જ ભણવા મોકલાય છે. માગના આધારે શિક્ષણના કારખાનામાં પુરવઠો તૈયાર થાય છે. (૫૪). જેનાં તોફાનમસ્તીથી શેરીઓ ધબકતી એ શેરી હવે રહી જ ક્યાં છે ? આ બાળકોના તોફાન વગરની ટ્રાફિકથી ખળભળતી શેરીઓ અનિલને સૂની અને ભેંકાર લાગે છે. એ લખે છે : 'ચોથા વર્ષે તો આ શરીફ બાળકો ગણવેશ પહેરીને લાકડાની હેલ્યની જેમ ઓટોરિક્ષામાં સિંચાઈને જાય છે અને એવા જ સિંચાઈને પાછાં ફરે છે. ઘરનાં નોકર હોય તો યે 'ઘરકામ' કરે છે. એટલું ઓછું હોય તેમ ટ્યૂશને જાય છે. મઝા અને આનંદ અમારી બહાર છે એવા અજ્ઞાને ટી.વી. ગેઇમ રમે છે. રમત પણ મારી બહાર છે એવું બ્રહ્મજ્ઞાન એમને મળ્યું છે. વાંસે જ્ઞાનના પોટલાનો બોજ લઈ વાહનમાંથી ઊતરી સીધાં પગથિયાં ચઢી જાય છે.' (૮૦). હવે બાળકોને રમત પણ અપાવવી પડે છે ! એમ કહીએ કે રમત ખરીદવા જેટલા આપણે શ્રીમંત છીએ એવું ગૌરવ લઈએ ! પણ, રમત ઉપજાવવાની બાળકની સર્જકતાનું શું ?' (૧૨૦). આ વ્યક્તિગત lossની વાત નથી પણ સામૂહિક lossની પીડા છે. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિએ બાળકની જે અવદશા કરી છે, જે રીતે બાળપણને વિસ્મયથી વિખૂટું પાડીને મારી નાખ્યું છે તેની વેદના અહીં વેધક સૂરે વ્યક્ત થઈ છે. જીવનની નિશાળમાં પગ મૂકે એ પહેલાં જ આપણે બાળકને નિશાળની ચાર દીવાલમાં ગોંધી દઈએ છીએ એની પીડા અહીં જરાય મુખર થયા વગર, ઉપદેશકના અભિનિવેશ વગર વ્યક્ત થઈ છે.

– હોમ ડિલિવરીએ તાપીના જળ સાતેક વાર મને મળવા આવેલાં. (૮૫)

– મુશાયરા નિમિત્તે મુંબઈની મોંઘી હોટલમાં ઉતારો મળ્યો ત્યારે આવી ભરાણા જેવું અનુભવતા અનિલ મમરો મૂકે છે : 'અમે સ્વર્ગસ્થ થઈશું તો અમારી શી હાલત થશે તેની કલ્પનાએ થઈ શકતી નથી.' (૬૫)

– નરસિંહ મહેતાને કનક-કુંડળ વિશે ભેદ ન દેખાયો તો પતાસાં-હારડાં વચ્ચેનો મૂળ અભેદ કેમ ન દેખાયો ? એમનાં મા-બાપે એમની વહુ-કન્યા માટે હોળીએ ખાંડનાં રમકડાં અને હારડાં મોકલ્યાં નહીં હોય ! (૬૪)

ઉપરનોંધી તેવી હળવાશ અનિલના નિબંધોમાં ઠેરઠેર વેરાયેલી છે પણ આ હળવાશની સંગ્રાથે સાવ અનાયાસ, ઉપદેશકના વેશમાં પ્રવેશ્યા વગર જ એમના નિબંધોમાં ચિંતનની પાતળી સરવાણી વહેતી રહે છે. આ ચિંતનનો જરાય ભાર નથી લાગતો કારણ કે એ અનિલના જીવન અનુભવતા નિચોડરૂપે પ્રગટ થયું છે. અનિલ વધુ નથી ભણ્યા એનો એમના નિબંધોને ફાયદો થયો છે. એટલે જ અહીં દુનિયાભરના વિદ્વાનોનાં અવતરણોના લટકણિયાં નથી, દુનિયાને સુધારી નાખવાના ધખારા નથી. 'મને કોણ સાંભળે કે હું ગાઉ ?' એવો વિષાદ પવનને ન હોય – 'અનિલ'ને પણ નથી. ગત જીવનની સ્મૃતિના ખજાનામાંથી નિજાનંદે અનિલે થોડીક લહાણી કરી છે. એ નિજાનંદે, 'કંકાવટી'ને ટકાવી રાખવા નિબંધો લખવા રહ્યા કારણ ? 'વૃક્ષને પગભર થયા પછી જીવનભર પગભર જ રહેવું પડે છે' (૭૫) એ વાત અનિલ માટે એટલી જ સાચી છે. પગભર રહેવા – 'કંકાવટી'ને રાખવા માટે પણ એ લખતા રહ્યા છે.

ખોવાઈ ગયેલા જગતમાં આપણે કેટકેટલું ગુમાવ્યું ? કિલ્લોલતી શેરીઓ સૂની થઈ ગઈ, અવળી બીજરેખાઓ જેવી ઓકળીઓ ગઈ અને પથરા જડાયા, પતરાંનાં છાપરાં ગયાં ને સાથે વર્ષારવનું સંગીત પણ ગયું, નેવાંનાં પાણીની અખંડ રૂપેરી ઝાલર ગઈ, ‘છાપરે છાપરે મગ વેરાયા’ જેવી કહેવત ધાબાના ઘરમાં રહેતી પેઢીને ન જ સમજાય. પતરાં કે નળિયાંનાં છાપરાંમાંથી પૂનમની ચાંદનીના કે સૂરજના પ્રકાશનાં ચાંદરણાં વેરાતાં કે તેજના વિસોટા દેખાતા તે બધું ગયું કહેતા અનિલ કહે છે : ‘હવે સિમેન્ટના ધાબે કોઈ નાકોરું નથી એટલે છિદ્ર દ્વારા ચન્દ્ર, સૂર્ય અને મેઘ મારા ઓરડે આવતા નથી.’ (૮૫). હવે આ ધાબામાં રહેતી પેઢીના નસીબમાં આ ધ્વનિકાવ્ય અને દૃશ્યકાવ્ય બેઉ નથી એવું કહેતા અનિલ જાતભાતના ધ્વનિની સરખામણી કરતા કરતા આબાદ રીતે ગતકાળ પાસે આજને મૂકી દઈ શું શું ખોવાઈ ગયું તેની પીડા ‘રાગ ગયો અને ધ્વનિ રહી ગયો’ કહીને વ્યક્ત કરે છે. અનિલ લખે છે : ‘સ્વરકમ્પવાળા કાંસાના ઘંટ ગયા અને સપાટ ધ્વનિના પિત્તળિયા ઘંટ આવ્યા. હવે મંદિરે ઝાલર નથી વાગતી, શંખ નથી ફૂંકાતા, નોબતના ધબાધબ ધ્વનિ આવે છે...’ સૂરદાસને યાદ કરી ‘યે સંસાર હૈ ફૂલ સેમર કો, ઊડ ગઈ રૂઈ, હાથ કછુ નહીં આયો, રે મન મૂરખ, જનમ ગંવાયો’ કહેતા અનિલ કહી ઊઠે છે : ‘હવે તો જીવનમાં રાગ રહ્યો હોય તેમ રુદનનો, બાકી તો માત્ર ધ્વનિઓ, અવાજો જ છે.’ (૧૬). ત્યારે એક ઘેરો વિષાદ આપણને પણ એની લપેટમાં લઈ લે છે.

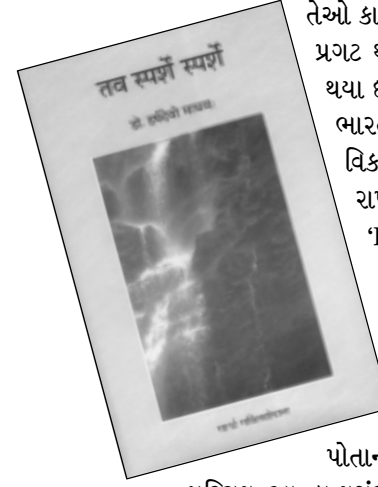
સ્મૃતિના સથવારે ઘડીભર ગતકાળને જીવંત કરી લેતા અનિલને માત્ર શેરીઓ જ બદલાઈ છે એવું નથી લાગતું, એ શેરીઓમાં રહેનારા પણ બદલાઈ ગયેલા લાગે છે. વિકરાળ વહેલ માછલી જેવું મહાનગર એ સમયના રસ્તાઓ, કોટ અને શેરીઓને તો ગળી ગયું છે પણ સાથે સાથે એ સમયના ઘરોબા, રખરખાવ પણ બદલાઈ ગયા છે. માણસ બદલાયો છે. એના પરસ્પરના વહેવારો પણ ધરમૂળથી બદલાઈ ચૂક્યા છે. આ નિબંધો દ્વારા ગત જીવનને ફરીથી જીવી લેવા અનિલ બદલાતા જીવનરંગોને, માનવસંબંધોને – સમયની કે વિકાસની ગતિ કહી સ્વીકારી લેવાનો મિજાજ નથી ધરાવતા. અહીં તો જે કંઈ ખોવાઈ ગયું તે બધું સાચવી લેવા જેવું હતું એવો ભાવ જ વધુ જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત કવિતાની નવી ભાવભૂમિ | ડૉ. રીતા ત્રિવેદી

‘તવ સ્પર્શે સ્પર્શે’ : ડૉ. હર્ષદેવ માધવ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૨૦૦૪, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૫૦]

સંસ્કૃત કાવ્યજગતને પોતાના નવોન્મેષી સર્જનથી ભરી દેનાર આધુનિકતાવાદી કવિ ડૉ. હર્ષદેવ માધવ સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરે છે તે થોડીક મોડી પરંતુ સુખદ અને સુયોગ્ય ઘટના છે.

‘રથાસુ જમ્બૂવર્ણાન્તાં શિરાણામ્’ (પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, ૧૯૮૫)થી આરંભાયેલી ડૉ. હર્ષદેવ માધવની કાવ્યયાત્રાનું સત્તરમું પગથિયું એટલે ‘તવ સ્પર્શે સ્પર્શે’ નામનો સંસ્કૃત ભાષાનો કાવ્યસંગ્રહ, જેને સાહિત્ય અકાદમીનો સંસ્કૃત ભાષાનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો. ડૉ. હર્ષદેવ માધવ ગુજરાતના બહુભાષાવિદ્ કવિ છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી એ બંને ભાષાઓમાં

તેઓ કાવ્યસર્જન કરે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેમના કુલ ૨૦ કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે, તો ગુજરાતી ભાષામાં કુલ ચાર કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. કવિ ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કાર, ભારતીય ભાષા પરિષદનો ‘કલ્પવલ્લી’ પુરસ્કાર અને સરસ્વતી વિકાસ, કેનેડાનો ‘રામકૃષ્ણ સંસ્કૃત પુરસ્કાર’ મેળવી ચૂક્યા છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેમનાં કાવ્યો જાણીતાં થયાં છે. ‘Poet’, ‘Poetry’માં તેમની રચનાઓ સ્થાન પામી છે.

‘તવ સ્પર્શે સ્પર્શે’ હર્ષદેવ માધવનો સત્તરમો કાવ્યસંગ્રહ છે. તેમાં કુલ અગિયાર વિભાગ અને એકસો ઓગણચાલીસ કાવ્યો છે. ઓગણીસસો સિત્તેરથી ઓગણીસસો નેવું સુધીની કવિની કાવ્યયાત્રા અહીં પ્રગટ થઈ છે.

સાંપ્રત સંસ્કૃત કાવ્યપ્રવાહમાં ડૉ. હર્ષદેવ માધવે પોતાની પ્રતિભાના બળે જે એક નવો જ ચીલો ચાતર્યો છે તેનો

પરિચય આ કાવ્યસંગ્રહનાં કાવ્યોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સોનેટ, મુક્તકો, ગઝલો ગુજરાતીમાં કવિ કાન્તે સર્જ્યાં છે તેવાં ખંડકાવ્યો, ગીતિકાવ્યોના સ્તબક, શિશુગીત, અછાન્દસ કાવ્યો, ગઝલો, વ્યક્તિવિશેષ કે સ્થાનવિશેષનાં કાવ્યો વગેરે અનેક કાવ્યપ્રકારો અહીં પ્રગટ કરીને કવિએ વૈવિધ્યસભર રીતે પ્રસ્થાપિત કર્યું છે કે કાવ્ય હૃદયનું ગાન છે. તેને ભાષા કે સ્વરૂપગત પ્રશ્નો ક્યારેય નડતા નથી. અહીં પ્રકૃતિનાં ચિત્રો માનવના અંતસ્તલથી રંગાયેલાં છે તો ક્યાંક તત્ત્વચિંતકની અદાથી કવિની કલમ વૈશાખી પૂર્ણિમાના રંગો રેલાવે છે. વિષમ વાસ્તવિકતાના જીવનનું આલેખન કરતા આ કવિ પરકાયાપ્રવેશનાં કાવ્યોની ક્ષણવિશેષને પકડીને પાઠકને વિચારતા કરી મૂકે છે. માનવતા અંતસ્તલનો ધબકાર આ કવિને જો ગમતો વિષય છે, તો ભારતીય મૂલ્યોનો સ્વીકાર પણ આ કવિની કવિતાની એક વિશિષ્ટ મુદ્રા છે. મે માસમાં પીગળતું, બરફના ખંડો તૂટતાં અંદરથી ‘અસ્તિત્વ’ની પીડા અનુભવતું માનસ સરોવરનું પાણી, યેશોમાઈટની ગુફામાં ‘લેકુન’ પ્રાણીની આંખના ફૂંડાળામાં ડોકાતો અંધકાર, બાંગ્લાદેશની સીમા પાસે ‘ડર નહીં’નો નિર્ભય સંદેશ આપતી કપોતાક્ષી નદી, શયનખંડના દરમાં કોહવાતા ઉંદરના પ્રતીકમાં સડતો પ્રેમ, કમલિનીની જાંઘનું ઓશીકું કરીને સૂઈ જતો સૂર્યમુખીના તેજવાળો સૂરજ, પ્રેમના પ્રચંડ આવેગમાં વહેતી એમેઝોન એવી ‘તવ સ્પર્શે સ્પર્શે’ની કાવ્યસૃષ્ટિ છે. આથી જ આ કવિનું કાવ્યજગત એક બાજુથી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોથી રસાયેલું છે તો બીજી બાજુથી વર્તમાનની વિષમતાઓથી રંગાયેલું પણ છે. કવિ પોતાના કાવ્યજગતને પ્રતીકની ઘેરી, રંગભરી અર્થસ્થાયાઓથી સૌન્દર્યાન્વિત કરવામાં નિપુણ છે. ભાષા અને લયના સાયુજ્ય વડે ડૉ. હર્ષદેવ માધવ બારીક કોતરણીની ભાવછાયાઓ આમ પ્રગટાવે છે :

एकं तृणं त्वं नय हे प्रिये ! च

तृणं तथैकं पुनरानयामि ।

आगच्छ नीडे रचिते सुरम्ये

सान्निध्यमेव तव प्रार्थयामि ।

(પૃ. ૧૫)

સહજીવનની પ્રાથમિક શરતોને કવિ આમ સહજતાથી આલેખીને પછી શબ્દ મૂકે છે જે ઘણું બધું કહી જવા સમર્થ પ્રતીક બની રહે છે.

ક્યારેક ભક્તિ, પ્રસિદ્ધ કથાઓ અને ઔપનિષદિક જ્ઞાનનો સમન્વય, આત્મજ્ઞાનનું આવું ભાવવાહી ગીત આપે છે.

**જૂની ઝૂંપડીમાં – તારા અજવાસથી
હું મારા ઘોર અંધકારને શણગારું છું
બહાંડમાં પરપોટા જેમ
હું નમેલા ખભા પર લઈને
મારું શબ લઈને ફરું છું.**

(પૃ. ૧૭)

અછાન્દસ કાવ્યો આ સંગ્રહની વિશેષ ઓળખ છે. સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન અને શૈલીનાં યુસ્તબંધનો ધરાવતી આ સંસ્કૃત ભાષામાં કવિની કલમ મુક્ત વિહાર કરે છે, અછાન્દસની લીલા વડે. આ કવિની લેખણ ગીતિકાવ્યમાં અંતસ્તલને આલેખવામાં ઉપકારક નીવડે છે; જેમ કે,

**મધુર સલિલા નદી પ્રિયે ! તું
ખારું જળ મુજ ગૃહ છે.**

(પૃ. ૪૨)

વર્તમાનમાં ઈશ્વરની – પરમતત્ત્વની શોધ કરતાં કરતાં માનવજાત એ સમયના વળાંક ઉપર આવીને ઊભેલી દેખાય છે જ્યાં સંવેદનશીલનું અસ્તિત્વ આખુંય હલબલી જાય; જેમ કે,

**‘ઈશ્વર’ નામનો કોઈ
હોય કે ન હોય
હું જોઉં છું**

માણસમાં મરતા મનુષ્યત્વને.

(પૃ. ૫૨)

નક્કર વાસ્તવિકતાનું દર્શન ચિંતનશીલ માનવને જે ક્ષણો આપી જાય છે તેનું નાજુક આલેખન અહીં જોવા મળે છે. અનુભૂતિ અને કલ્પના, આ બે શસ્ત્રો કોઈ પણ સર્જકને વિજયશ્રી આપનારાં શસ્ત્રો છે. આપણા કવિ આ બંને હથિયારોથી સજ્જ છે. તેથી જ પરકાયાપ્રવેશનાં કાવ્યોમાં કવિ જે-તે પાત્રોની કેટલીક એવી ક્ષણોના સાક્ષી બને છે જેની નોંધ ઇતિહાસ પાસે નથી. દા.ત. રામની વનવાસના પ્રથમ દિવસની અનુભૂતિ –

**હું તો જાણું છું
કે –**

**મારા શરીરના પડછાયાનું નામ
‘જાનકી’ છે.**

(પૃ. ૯૯)

ઘોર અરણ્યમાં રાજકુમાર રામનું મન જાનકીની ઉપસ્થિતિથી જે હાશકારો અનુભવતું હશે તે ભાવ કેટલી સહજતાથી અહીં પ્રગટ્યો છે !

કૃષ્ણના ક્યારેય શબ્દસ્થ ન થયેલાં પત્રની આ પંક્તિ જુઓ – માધુર્યમંડિત કૃષ્ણના મુખની પાછળ એ ક્યાં છુપાયેલી હશે !

**‘યમુના’ જુદી નથી
એના પાણીથી**

રાધા ! હું તારું જળ છું.

(પૃ. ૧૦૬)

માનવહૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવસંચલનો પામવા માટે આ કવિ પાસે અનુભૂતિ ને કલ્પનાની સાથે જ સરળ અભિવ્યક્તિ પણ છે. પરિણામે કવિનું કથ્ય સત્ય બનીને છવાય છે. ‘પંગુર્લઘયતે ગિરિમ્’ જેવા પ્રસિદ્ધ શ્લોકાર્ધની પાછળ ઊભેલા મૌન પડઘાઓ કવિના કાવ્યનો વિષય બનીને મુખરિતપણે આમ બોલી ઊઠે છે –

એ લંગડો થયો

કોની અવકૃપાથી ?

આતંકવાદીઓ

સાપનાં ઈંડાંની જેમ

કોની કૃપાથી જન્મે છે ?

(પૃ. ૧૨૪)

સોનેટ જેવો વિદેશી કાવ્યપ્રકાર કે ટાઇપોગ્રાફીની મદદથી ‘પિરામીડકાવ્યે’ જેવી કૃતિ અહીં ધ્યાનાર્હ છે, જે સંસ્કૃત કાવ્યજગતની રૂઢ પરિપાટીથી અલગ તરી આવે છે. ક્યાંક કવિ પ્રત્યાયનની કલાને અદ્ભુત રીતે પ્રયોજી જાણે છે. દા.ત., ‘પત્રાલયે’ની આ શબ્દલીલા જુઓ :

પંચવિંશતિપૈસામૂલ્યાઙ્કિતે પત્રે

વિવાહામ્યર્થના । વિપ્રયોગ:

સંયોગ: । મૃત્યુ:

આત્મહત્યા । ગાન્ધર્વવિવાહાર્ય પ્રાર્થના...

આદેશા: । અધ્યાદેશા: ।...

પોસ્ટઓફિસના વિવિધ પત્રોમાં કવિ ભાવકને પ્રત્યાયન કરાવે છે જે હમણાં જ કોથળામાંથી માનવનાં સુખ-દુ:ખ નીકળે છે. (પૃ. ૨૦૩)

‘અલકનન્દા’ને ઉદ્દેશીને રચાયેલાં અછાન્દસ ગીતોમાં વર્તમાનના વિષાદમય આલેખન કરતાં સાવ જુદું જ કાવ્યલેખન પ્રાપ્ત થાય છે. ક્યાંક લય તો ક્યાંક પ્રતીકના આયોજનથી તો ક્યાંક યુવાહૃદયનાં સ્પંદનો રોમેન્ટિક મિજાજમાં પ્રગટે છે; જેમ કે,

હે અલકનન્દા !

‘સ્વપ્ન’ની ‘શિકારા’ લઈને

તું આવી ચડે

મારા ‘મનોરથ’રૂપી શ્રીનગરમાં

ત્યારે

મારી રક્તવાહિનીઓમાં

ઊછળે ‘જેલમ’નો પ્રવાહ.

(પૃ. ૧૫૫)

વિદેશી સ્થળો, વિદેશી વ્યક્તિના કે પ્રાચીન પાત્રના ભાવવિશેષને કવિ એકસરખી રીતે સંવેદીને તેનું પ્રત્યાયન ભાવક સુધી કરી શકે છે. ગઝલ જેવા ઉર્દૂ કાવ્યપ્રકારમાં પણ કવિસ્પંદનો વિષાદમય ચિત્રો દોરે છે. ક્યાંક તેમાં નવોન્મેષી સર્જનો માણવાલાયક બની

રહે છે.

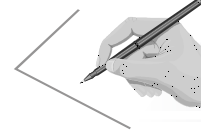
‘તવ સ્પર્શે સ્પર્શે’ની કવિતા સંસ્કૃત કવિતાની નવી જ ભાવભૂમિ સ્થાપીને પોતાનું આગવું સ્થાન સિદ્ધ કરે છે. કવિ પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભારતીય પરંપરાથી રસાયેલું મન છે, જેમાં શ્રદ્ધા, વિદ્યાસ અને પ્રેમ છે. પરંતુ, કવિ જીવે છે વર્તમાન સમયમાં, જ્યાં તેમની ચારે બાજુ બદલાયેલી નૈતિક, સામાજિક દૃષ્ટિ, માનવગૌરવનો લેપ, યાંત્રિકીકરણ અને તેમાંથી ઉદ્ભવેલી સમસ્યાઓ પણ છે જ ! આથી જ કદાચ ડૉ. હર્ષદેવ માધવની કવિતા સંસ્કૃતભાષી કવિતા હોવા છતાં વિદેશી ધરતી, વિદેશી વ્યક્તિ કે વિદેશી ભાવ અને રચનાસ્વરૂપને અપનાવે છે તો છંદોબદ્ધ કે છંદહીન એવી કાવ્યજાળ પણ રચે છે. પરિસ્થિતિને જકૂસ્ટાપોઝ કરીને, કલ્પનાના મનોહારી ઉકૂચનો થકી માનવમનનાં સૂક્ષ્મસંચલનોના આલેખન વડે, ભાષાકર્મ સાથે, પ્રતીક, પુરાકલ્પન કે પરકાયાપ્રવેશ વડે આમ અનેક રીતે કવિની કવિતા અહીં શબ્દસ્થ થઈ છે. ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી એટલે જ કહે છે કે, “સમકાલીન સંસ્કૃત કવિતા કે પરિદેશ્ય મેં હર્ષદેવ માધવ કી ઉપસ્થિતિ એક જાગ્રત ચમત્કાર है ।” દિલ્હીનો સંસ્કૃત ભાષા માટેનો સાહિત્ય અકાદમીનો અવોર્ડ કવિ પાસેથી વધુ ને વધુ ઉજ્જવળ એવા આવતીકાલનાં કાવ્યપૃષ્ઠોનો સંકેત આપે છે.

r

એક સવારે

એક સવારે આવી
મુજને કોણ ગયું ઝબકાવી ?
વસંતની ફૂલમાળા પ્હેરી,
કોકિલની લઈ બંસી,
પરાગની પાવડીએ આવી,
કોણ ગયું ઉર પેસી ? મુજને.
કિરણ તણી કોમળ અંગુલિએ
મુજ ચેતન ઝંકારી,
તેજ તરંગે રમાડતું મને
સોનલ એના સ્નેહસુહાગે
કોણ રહ્યું ઠમકારી ? મુજને.

(વસુધા, ૧૯૬૪, પૃ. ૫) — સુન્દરમ્

અનુવાદ જળમાં લખવાં નામ | હરિકૃષ્ણ પાઠક

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

દ. વૃ. : 5-8-1938

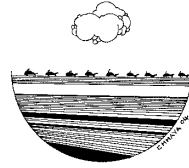
હરિકૃષ્ણ પાઠક

જન્મસ્થળ : બોટાદ વતન : ભોળાદ
કાવ્યગ્રંથ : ‘સૂરજ કદાચ ઊગે’ (૧૯૭૪), ‘અડવાપચીસી’
(૧૯૮૪), ‘જળના પડવા’ (૧૯૮૫), ‘રાઈનાં ફૂલ’ (૨૦૦૪)
કુમારચંદ્રક (૧૯૬૭), નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૮૮)

જળમાં લખવાં નામ

ઊણાં-અધૂરાં મેલી કામ,
ભાઈ, મારે જળમાં લખવાં નામ,
ભાઈ, મારે જળમાં લખવાં નામ.
આગમની ઝંઘાણી મળે ન તોયે
રાખવા દોર ને દમામ,
ઝંખવાતી નજરુંના દીવડે
આંજવાં તેજને તમામ
ભાઈ, મારે જળમાં લખવાં નામ.
ઊબડ-ખાબડ પંથ પડ્યા છે તોયે,
ભીડવી ભવની હામ,
રથ અરથના અડધ તૂટે
ઠરવા નહીં કોઈ ઠામ.
તોયે મારે જળમાં લખવાં નામ,
ભાઈ, મારે જળમાં લખવાં નામ.

(‘સૂરજ કદાચ ઊગે’, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૬)

On Writing Names on Water | Harikrushna Pathak

Leaving tasks half-done
I must write names on water
I must write names on water.

Not having a clue to future
pomp and power to maintain
by the light of fading sight
to augment all that is lit
I must write names on water.

Though paths are full of potholes
must meet life's challenges.
Though meaning's chariot stalls midway
and for settling there is no place
I must still write names on water
I must still write names on water.

- Pradeep Khandvala

r

‘પરબ’ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૭માં શ્રી યજ્ઞેશ દવેનો લલિતનિબંધ ‘મદન મોહનના ટેકે’ મારા જેવા ફિલ્મીસંગીતના પ્રેમીને મજા કરાવી ગયો. યજ્ઞેશ સાથે જ્યારે જ્યારે ફિલ્મીસંગીતની, ભારતીય કે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીય સંગીતની રૂબરૂમાં પણ વાતો થઈ છે ત્યારે હંમેશાં બ્રહ્માનંદ સહોદર આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. એમણે થોડાં વરસો અગાઉ ગુજરાતી સુગમ સંગીત વિશે ચિકિત્સા કરતો એક લેખ ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં લખેલો તેમાં ચર્ચેલા મુદ્દાઓ આજે પણ એટલા જ પ્રસ્તુત છે. યજ્ઞેશને જાહેરમાં એવી વિનંતી છે કે મધુસૂદન ઢાંકી જેવા સંગીતજ્ઞની એક લાંબી મુલાકાત લઈને આપણને રસતરબોળ કરે.

જોકે યજ્ઞેશ પૃષ્ઠ નં. ૨૦ના છેલ્લા ફકરામાં ‘આજ સૌચા તો આંસુ ભરાયે’ ગઝલની ચર્ચામાં ગઝલકાર તરીકે રાજા મહેન્દી અલીખાંનું નામ લખ્યું છે, પરંતુ એ રચના કેફી આઝમીની છે. આ રચના ફિલ્મ ‘હંસતે જખમ’ની છે જે ઈ.સ. ૧૯૭૩માં રજૂ થયેલી, જ્યારે રાજા મહેન્દી અલીખાં ઈ.સ. ૧૯૬૬માં અવસાન પામ્યા હતા.

- કિરીટ દૂધાત

r

અહો ગગનચારિ !

અહો ગગનચારિ ! આવ, ઝડપી તું લે લે મને,
ઝૂકી ગહન ગુંબજોથી તવ ઉગ્ર પંજે મને
ઉઠાવ, મુજ ભોં-ઢળી શિથિલ મૃદ્ભયી કાયને.

ભલે ત્વચ તૂટો, ફૂટો દ્વદય, માંસમજજા બધું
બનો સમિધ તાહરા ઉદરઅગ્નિમાં ઉજજવલ,
કશું ન વસમું જ એ, વસમું માત્ર આ જીવવું
ધરા-તમસમાં પ્રમગ્ન મૃદભક્ષી આ કીટનું.

મહાઉદર તાહરે રુધિર માંસ મજજા થશે
તવાંશ, ગગનો ઘૂમંતી તવ ઊર્મિ થૈ ઘૂમશો;
નથી અધિક સિદ્ધિ એથી - તવ હસ્તના મૃત્યુથી.

અહો ગગનનાથ ! આવ પવનોની પાંખે ચડી,
ભલે તું લઈ આવ સાથ શત મૃત્યુ કેરી ઝડી.

(યાત્રા, સંવર્ધિત આવૃત્તિ, ૧૯૮૫, પૃ.૪)

- સુન્દરમ્

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

પંડિત સુખલાલજી સવાશતાબંદી : પરિસંવાદ

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવકસંઘ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્વાધ્યાયપીઠના સંયુક્ત ઉપક્રમે પ્રખર દાર્શનિક પંડિત સુખલાલજીની સવાશતાબંદી નિમિત્તે મુંબઈમાં ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એમ્બરના સભાગૃહમાં તા. ૧૭-૨-૦૭ના રોજ પરિષદ પ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં એક પરિસંવાદ ગોઠવવામાં આવ્યો. તેમાં મુખ્ય વક્તવ્ય આપતાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ જણાવ્યું કે પ્રજ્ઞાચક્ષુ હોવા છતાં પંડિતજીએ ‘ચેતોવિસ્તારની યાત્રા’ પુસ્તકમાં પૂર્ણિમાની ચાંદનીનું જે વર્ણન કર્યું છે તે અદ્ભુત છે. પરમતત્ત્વએ તેમને ઘણું આપ્યું અને તેનું સવાયું જ્ઞાન કરીને તેમણે સૌને વહેંચ્યું. તેઓ કહેતા કે ઇંદ્રિયોનો કોલાહલ શાંત થતાં આત્માનું સંગીત સંભળાય તે સાચો ધર્મ છે. જૈન યુવક સંઘના મંત્રી ડૉ. ધનવંત શાહે કહ્યું કે પંડિતજીની ગાંધીજી સાથે મુલાકાત પુનામાં થઈ પછી પંડિતજીએ કોચરબ આશ્રમમાં સત્યાગ્રહીઓ સાથે ગાંધીજીએ સોંપેલું અનાજ દળવાનું કામ ખુશીથી કર્યું. એક વાર તેમણે ગાંધીજીના મોટરમાં નહીં બેસવાના નિયમ સામે જણાવેલું કે જો અપવાદ કરતાં કામ વિશેષ થતું હોય તો નિયમ તોડવામાં વાંધો નથી અને ગાંધીજીએ સલાહ માનેલી એવી એમની આંતરિક સમૃદ્ધિ હતી. કેટલાક રૂઢિચુસ્તો પંડિતજીને બળવાખોર પણ કહેતા. જૈન ધર્મના વિદ્વાન પ્રા. તારાબહેન શાહે પંડિતજીની સત્યની શોધ, ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અને અશુભ ખંખેરી શુભ ભણીની ગતિ માટેની વૃત્તિને બિરદાવી જણાવ્યું કે કોઈ પ્રકારની દીનતા દેખાડ્યા વિના પંડિતજી આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધ્યા હતા. પ્રમુખપદેથી શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ પંડિતજીને સાંપ્રદાયિકતાની દીવાલ તોડી સર્વધર્મોનો સ્વાધ્યાય – પરિશીલન કરનાર વિશાળ હૃદયના માનવતાવાદી તરીકે ઓળખાવ્યા. અનેક ધર્મોનું સામંજસ્ય કરનાર અભ્યાસી પંડિતજીને ગાંધીજીએ હરતીફરતી વિદ્યાપીઠનું બિરુદ આપ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો. ડૉ. અભય દોશીના શોધનિબંધ ‘ચોવીસી સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’નું પ્રમુખશ્રીએ વિમોચન કર્યું. પરિષદના ઉપપ્રમુખ, નવલકથાકાર વર્ષા અડાલજાએ બે સંસ્થાઓની યુત્તિને સુખદ સંયોગ ગણાવ્યો, તો કોષાધ્યક્ષ રાજેન્દ્ર પટેલે પરિષદની પ્રવૃત્તિઓની વિગત આપી હતી. યુવક-સંઘના પ્રમુખ રસિકભાઈ, ચંદ્રકાન્ત શાહ, નીરુબહેન શાહે પ્રાસંગિક વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું ચોથું વ્યાખ્યાન

આ શ્રેણીનું ચોથું વ્યાખ્યાન તા. ૨૪-૨-૦૭ની સાંજે કલાકાર – કલામર્મજ્ઞ શ્રી કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ (મણિસાહેબ) ‘Identity’ – ‘ઓળખ’ એ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું. આરંભમાં શ્રી શેખસાહેબે ગુરુ મણિસાહેબનો અંતરંગ પરિચય આપતાં જણાવ્યું કે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર

વડોદરાની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટી અને શાંતિનિકેતનનું કલાભવન રહ્યાં છે. મણિસાહેબના ચિત્રોની Slides બતાવવામાં આવી, જેમાંની લાક્ષણિકતાઓ વિશે શ્રી શેખ નિર્દેશ કરતા રહ્યા. ‘ઓળખ’ વિષય પરના પોતાનાં વક્તવ્યમાં મણિસાહેબે કેવી રીતે ચિત્રકલા પોતાના સીમાડાઓને વ્યાપક બનાવતી કલાના નવોન્મેષોને ઉદ્ઘાટિત કરતી રહી છે તે વિશદતાથી અને વિગતપ્રચૂર રીતે અભિવ્યક્ત કર્યું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ કલાના સંદર્ભો આપી સુંદર સમાપન કર્યું. આરંભમાં અનિલાબહેન દલાલે વ્યાખ્યાનશ્રેણી વિશેની ભૂમિકા રજૂ કરી હતી. શ્રોતાઓમાં અમદાવાદ-વડોદરા-આણંદ વગેરે સ્થળોએથી કલાકારો, કલાપ્રેમીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

શ્રી કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા

પરિષદ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનના ગુજરાતી વિભાગના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૨૬-૨-૦૭ના રોજ બપોરે ૨.૩૦ વાગ્યે શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસની અધ્યક્ષતામાં શ્રી નીલોત્પલા ગાંધીએ ‘ગુજરાતીની નકારવાચક રચનાઓ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી કીર્તિદા શાહે વ્યાખ્યાનમાળા અને વક્તાનો પરિચય આપ્યા પછી શ્રીમતી ગાંધીએ નકારવાચક રચનાઓમાં ‘ન’ ‘ના’ અને ‘નહિ’ જેવી સંજ્ઞાનો ઉપયોગ ક્યાં કેવી પરિસ્થિતિ કે સમયે બદલાતો જાય છે તેની વિશદ ચર્ચા કરી હતી. આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતાની ‘નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યું...’ પંક્તિ ટાંકીને અધ્યક્ષશ્રી વ્યાસે નકારાત્મક રચનાનાં બીજ ક્યાં છે તેની ચર્ચા કરી, તો ભાવકોએ પ્રશ્નોત્તરીમાં ભાગ લીધો. શ્રી આનંદ વસાવાએ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું અને શ્રી પારુલ દેસાઈએ આભારદર્શન. (ઈતુભાઈ)

પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત તા. ૨૮-૨-૦૭ની સાંજે વાર્તાકાર શ્રી પ્રવીણસિંહ ચાવડાએ પોતાની વાર્તાસર્જનની કાર્યશાળામાં લઈ જતી કેફિયત આપી. પછી વાર્તાકાર શ્રી પારુલ દેસાઈએ સવાલો પૂછ્યા, તેમજ શ્રોતાગણમાંથી પણ પ્રશ્નો થયા. અંતે શ્રી પ્રવીણસિંહે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપી પોતાની સર્જનપ્રક્રિયાની રચનાને આકૃત કરવાની વાતોથી સ્પષ્ટતા કરી.

તા. ૨-૩-૦૭ રાજકોટ મુકામે શ્રી નીતિન વડગામાના સંયોજન હેઠળ ‘નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ’ પરિષદ પ્રમુખ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલરની ઉપસ્થિતિમાં ગોઠવાયો હતો. બીજે દિવસે – તા. ૩-૩-૦૭ રાજકોટમાં પરિષદ આયોજિત શ્રી ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી (પત્રકારત્વ) વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન, પ્રિ. પી. ડી. જોશી પબ્લિક લાઈબ્રેરી તથા સૌજન્ય માધુરી પરિવારના સંયુક્ત ઉપક્રમે પ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં અને પ્રિ. ગુલાબભાઈ જાનીના અતિથિવિશેષ પદે શ્રી યાસીન દલાલે ‘મુદ્રણ, માધ્યમ અને વિજ્ઞાણ માધ્યમ : એકબીજાના હરીફ કે પૂરક ?’ એ વિષય પર આપ્યું હતું. એમણે મુદ્રણ માધ્યમની વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને ટેલિવિઝનની ધારાવાહિકોની ચિંતા પ્રકટ કરી બન્ને માધ્યમો હરીફને બદલે કેવી રીતે પૂરક બની શકે તેની ચર્ચા કરી. પ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ ટેલિવિઝન અને પછી તો ઇન્ટરનેટને કારણે અખબારો તરફ ઓછું આકર્ષણ રહે તેનો નિર્દેશ કરી જૂનાં માધ્યમો જરૂરી પરિવર્તનો કરે છે તે બતાવ્યું, પણ અખબારો સેક્સ, હિંસા, સૌંદર્યસ્પર્ધા, ગોસિપને પ્રાધાન્ય આપતાં થયાં છે તે વલણ

ચિંતાજનક છે એમ જણાવ્યું. શ્રી ગુલાબભાઈ જાનીએ પરિષદનો આભાર માન્યો, વહીવટી મંત્રી શ્રી બોરીસાગરે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય રજૂ કર્યું; શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પરિષદની પ્રવૃત્તિઓની ઝલક આપી; શ્રી દીપક જોશીએ સ્વાગત અને અંતે શ્રી નૈમિષ ઝાલાવાડિયા આભારદર્શન તેમજ નૂપુર જાનીએ સંચાલન કર્યું.

આત્મકથનાત્મક લેખન : એક પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૦-૩-૦૭ના રોજ એક દિવસીય પરિસંવાદ ‘આત્મકથનાત્મક લેખન’ એ વિષય પર પ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો. મુખ્ય વક્તવ્યમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ નવા દષ્ટિકોણથી આત્મકથા લેખનને વ્યાખ્યાયિત કર્યું. આત્મકથાઓમાં શ્રી દિનકર જોશીએ ‘સત્યના પ્રયોગો’ પર, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ ‘હું પોતે’ (નારાયણ હેમચંદ્ર), શ્રી મનસુખ સલ્લાએ ‘બિલ્લો ટિલ્લો ટય’ (ગુણવંત શાહ), શ્રી ભરત મહેતાએ ‘સ્વપ્ન સિદ્ધિની શોધમાં’ (ક. મા. મુનશી) એમ ચાર કૃતિઓની ચર્ચા-પરિચય થયો. સંસ્મરણાત્મક લાખાણોની બેઠકમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ ‘સ્મરણયાત્રા’ (કાલેલકર), ‘શ્રીમતી પારુલ દેસાઈએ ‘જીવન સંભારણી’ (શારદાબહેન મહેતા), શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે ‘સ્મરણો ભીનાં ભીનાં’ (જયંત પંડ્યા), શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે ‘સદ્ભિ: સંગ:’ (દર્શક) – એ ચાર કૃતિઓ વિશે વક્તવ્યો રજૂ થયાં. પત્ર અને ડાયરીલેખનની બેઠકમાં શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે ‘કલાપી પત્રસંપુટ’ (સં. રમેશ શુક્લ), શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે ‘સ્વામી અને સાંઈ’ (સં. હિમાંશી શેલત) તથા શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટે ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ ભા. ૯ – એમ ત્રણ પુસ્તકોમાંથી ચયન કરી પરિચય કરાવ્યો. શ્રી અનિલા દલાલે આરંભમાં સૌનું સ્વાગત કરી ભૂમિકા બાંધી હતી. અકાદમીના મહામાત્રશ્રી ઉપસ્થિત રહી શક્યા નહોતા. અંતે શ્રી બોરીસાગરે સમાપન અને આભારવિધિ કર્યાં.

તા. ૧૧-૩-૦૭ ભાવનગર મુકામે શ્રી વિનોદ જોશી, શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક, શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલની ઉપસ્થિતિમાં ‘નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ’નું આયોજન થયું.

શ્રીમતી સુધાબહેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ફેકલ્ટી ઓફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ, વડોદરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રીમતી સુધાબહેન દેસાઈ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન શ્રી કૃષ્ણકાન્ત કડકિયાએ તા. ૧૪-૩-૦૭ના રોજ સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે ‘કુત્ત, કુટિયાટ્ટમ્ અને કુતમ્બલમ્’ એ વિષય પર વડોદરા મુકામે વક્તવ્ય આપ્યું. વક્તાએ સ્પષ્ટ કર્યું કે દક્ષિણ ભારતના મંદિરોમાં જે નાટ્યગૃહો છે તેને માટેની સંજ્ઞા તે ‘કુતમ્બલમ્’ છે. અહીં સંસ્કૃત નાટકો ભજવાય છે અને તેને ‘કુત્ત’ અને ‘કુટિયાટ્ટમ્’ એ સંજ્ઞાઓથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ‘કુત્ત’માં સૂતો અને કથાકારોની પરંપરાનાં નાટકોના લગભગ ૪૧ દિવસ સુધી પ્રયોગો થાય છે, તો ‘કુટિયાટ્ટમ્’માં સંસ્કૃત નાટકો. આ નાટકો મંદિર આશ્રિત હોય છે અને ચાકિયાર તથા નાંબિયાર કોમના લોકો તે ભજવે છે. વિદૂષકનું પાત્ર મહત્ત્વનું છે, અને તે મલયાલમ્ ભાષામાં બોલે છે. કેરલના લોકનાટ્યોની આના પર ઘેરી અસર છે, તેમ છતાં ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રના

ઘણા આદેશોને અનુસરે છે. ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિના વિકાસ સંદર્ભે આ નાટ્યગૃહો અને નાટકો ખૂબ મહત્ત્વનાં ગણાય.

શ્રી મહેશ ચંપકલાલની ઉપસ્થિતિમાં સમગ્ર આયોજન થયું હતું.

મુંબઈ મુકામે તા. ૧૮-૩-૨૦૦૭ના રોજ પરિષદ અને પ્રગતિ મિત્ર મંડળ, કાંદિવલીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘હાસ્ય કવિતા’ વિશે હાસ્યોત્સવનું આયોજન થયું. પ્રમુખસ્થાને પ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, અને અતિથિવિશેષ તરીકે પૂર્વ પ્રમુખશ્રી ધીરુબહેન પટેલ, ઉપપ્રમુખશ્રી વર્ષા અડાલજા તેમજ કોષાધ્યક્ષ રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. સૌએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. કાર્યક્રમનું સંચાલન વહીવટી મંત્રી શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને શ્રીમતી પન્ના અધ્વર્યુએ કર્યું હતું. શ્રી કૃષ્ણ દવે, શ્રી નિર્મિશ ઠાકર, શ્રી ઉદયન ઠક્કર તેમજ શ્રી તુષાર શાહે હાસ્યકવિતા દ્વારા સૌનું મનોરંજન કર્યું. પ્રગતિ મિત્રમંડળના પ્રમુખ અરુણ મહેતા – એ. બી. મહેતા તેમજ સ્થાપક પ્રમુખ પ્રતાપભાઈ વોરા – એ સૌએ ઉષ્માભર્યો આવકાર આપ્યો હતો.

પરિષદના સહયોગમાં દર્શક ફાઉન્ડેશન દ્વારા ગ્રંથવિમર્શનો કાર્યક્રમ તા. ૨૨-૩-૦૭ના રોજ સાંજે આયોજિત થયો હતો. સમગ્ર સંચાલન, સ્વાગત, આભારવિધિ ફાઉન્ડેશનના સંયોજક શ્રી મનસુખ સલ્લાએ કર્યું હતું. ત્રણ ગ્રંથોનું ત્રણ વક્તાઓ દ્વારા આસ્વાદલક્ષી વિવરણ થયું : (૧) શનિમેખલા (મધુસૂદન ઢાંકી) નરોત્તમ પલાણ, (૨) છેલ્લું ફરમાન (ઈવા ડેવ) શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક, (૩) ધ ડેથ ઓફ વિષ્ણુ (મનીલ સુરી) શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ. પ્રમુખસ્થાનેથી અનિલાબહેન દલાલે પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. શ્રી નરોત્તમ પલાણની અનુપસ્થિતિમાં એમનું પેપર શ્રી રમેશ દવેએ વાંચ્યું હતું.

પરિષદના ઉપક્રમે શ્રી ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન શ્રી દિલીપ ઝવેરીએ તા. ૨૪-૩-૦૭ની સાંજે ‘મહાકાવ્યોમાં નારી’ એ વિષય પર આપ્યું. તેમણે ઈલિયડ, ઓડિસી, તથા રામાયણ-મહાભારતનાં નારીપાત્રોની તત્કાલીન સમયમાં સમાજમાં જે છબી હતી તે ઉપસાવી, તેમનાં સઘન અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવી. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પરિચય આપ્યો – પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રમુખશ્રી દેસાઈએ સમાપન અને આભારવિધિ કર્યાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ અન્ય દાનની યાદી

(૧) ભોળાભાઈ પટેલ, અમદાવાદ	રૂ. ૧,૦૦૦
(૨) પ્રકાશભાઈ ન. શાહ, અમદાવાદ	રૂ. ૨૦૦
(૩) બકુલા ઘાસવાલા દેસાઈ, વલસાડ	રૂ. ૨,૦૦૦
(૪) ભૂપતભાઈ વડોદરિયા, અમદાવાદ	રૂ. ૧,૦૦૦
(૫) ઉશનસૂ, વલસાડ	રૂ. ૫૦૦

ગોવર્ધન ભવન નવનિર્માણ માટે મળેલ દાન

અમરીશભાઈ સોલંકી (અમદાવાદ); હ. શ્રી પાવનભાઈ બકેરી	રૂ. ૨૫,૦૦૦
નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પરબ પારિતોષિક પૂરક દાન;	
હ. શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ	રૂ. ૯,૦૦૦
હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ; હ. શ્રી પન્નાબહેન ડી. શુક્લ (મુંબઈ)	રૂ. ૧૦,૦૦૦

‘પરબ’ અપીલ : દાન આવક

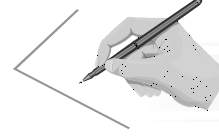
ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ (રૂ.)
૧.	ઘનશ્યામ ટી. બલવા	ગાંધીધામ	૫૦૦
૨.	ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૧,૦૦૮
૩.	નટવરલાલ બી. પટેલ	જલાલપોર	૧,૦૦૦
૪.	બકુલાબહેન ઘાસવાલા દેસાઈ	વલસાડ	૧,૦૦૦
૫.	દિનુભાઈ દવે	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૬.	કુંજ એ. ઝવેરી	નવસારી	૫૦૦
૭.	હરજીવન બી. પ્રજાપતિ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૮.	બી. એમ. ભટ્ટ	ગાંધીનગર	૫૦૧
૯.	ઇન્દિરા શાહ	સુરત	૫,૦૦૦
૧૦.	વી. બી. ગણાત્રા	મુંબઈ	૨,૦૦૦
૧૧.	અનિલ શાહ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૧૨.	ડૉ. ભાનુમતી શાહ	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૧૩.	સુલભા દેવપુરકર	પોરબંદર	૫૦૦
૧૪.	માલતી બી. પરીખ	મુંબઈ	૨,૦૦૦

r

‘અનાર્થનાં અડપલાં’ : કોઈ પાસે માહિતી છે ?

પ્રસિદ્ધ પારસી સાહિત્યવિવેચક સદ્ગત જે. સંજાણાકૃત ‘અનાર્થનાં અડપલાં’ પુસ્તકનું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પુનર્મુદ્રણ કરવા ઇચ્છે છે. એ માટે એમના વારસદાર / કોપીરાઈટ ધરાવનારની અનુમતિ આવશ્યક છે. એમના વિશે કોઈની પાસે જાણકારી હોય તો કૃપા કરી પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ને જણાવવા વિનંતી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આગામી ૪૪મું અધિવેશન તા. ૨૨, ૨૩ અને ૨૪ ડિસેમ્બર ૨૦૦૭માં યોજાશે.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી : અનુવાદ-પુરસ્કાર

ભારતની ૨૪ ભાષાઓમાં પ્રત્યેકમાં ઉત્તમ અનુવાદ માટે સાહિત્ય અકાદેમી દર વર્ષે રૂપિયા ૨૦ હજારનું પારિતોષિક અને સ્મૃતિચિહ્ન પુરસ્કારવિજેતાને પ્રદાન કરે છે. ગુજરાતીમાં વર્ષ ૨૦૦૬નું અનુવાદનું પારિતોષિક શ્રી સંજય શ્રીપાદ ભાવેને તેમણે કરેલ મરાઠી લેખક લક્ષ્મણ માનેના પુસ્તક ઉપરાના એ જ નામથી કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ માટે આપવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. અનુવાદ-પુરસ્કાર માટે છેલ્લાં પાંચ વર્ષ (૨૦૦૦, ૨૦૦૧, ૨૦૦૨, ૨૦૦૩ અને ૨૦૦૪)માં પ્રગટ અનુવાદ-પુસ્તકોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી હતી. સાહિત્ય અકાદેમીના આ પુરસ્કાર માટે લેખક અને અનુવાદકનું ભારતીય નાગરિક હોવું જરૂરી છે. આ માટેની અંતિમ યાદીમાં નીચેનાં ગુજરાતી અનુવાદક-પુસ્તકો હતાં :

- (૧) આધ્યાત્મિક કાન્તિનાં ફૂલ : અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાળા
- (૨) અગનપંખ : અનુ. હરેશ ધોળકિયા
- (૩) અંતઃસલિલા : અનુ. મોહન દાંડીકર
- (૪) બલાકા કાવ્યપરિક્રમા : અનુ. મોહનદાસ પટેલ
- (૫) દીવાલમાં એક બારી હતી : અનુ. સુનીતા ચૌધરી
- (૬) કાગડો અને છુટકારો : અનુ. વીનેશ અંતાણી
- (૭) ફણીશ્વરનાથ રેણુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : અનુ. હસુ યાજ્ઞિક
- (૮) ઉપરા : અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે
- (૯) વસવાયો : અનુ. કિશોર ગૌડ

અનુવાદ-પુરસ્કારના નિર્ણાયકો હતાં : (૧) ભરત મહેતા (૨) ડંકેશ ઓઝા (૩) રીટા કોઠારી. નિર્ણાયકોએ સર્વાનુમતે સંજય શ્રીપાદ ભાવેના અનુવાદગ્રંથ ‘ઉપરા’ની પસંદગી કરી હતી.

સંજય શ્રીપાદ ભાવેને અભિનંદન.

ભોળાભાઈ પટેલ

સંયોજક, ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિ
સાહિત્ય અકાદેમી

મહાભારત પાઠ પર રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ

રાષ્ટ્રીય પાંડુલિપિ મિશન, દિલ્હીના ઉપક્રમે પથી ૭ ફેબ્રુઆરી દરમિયાન ઇન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલ સેન્ટર ખાતે યોજાયેલ ‘મહાભારત : પાઠ ઓર પાઠાન્તર’ પરિસંવાદમાં ભગવાનદાસ પટેલ હાજર રહ્યા હતા અને બીજી બેઠકના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી “‘ભીલોં કા

ભારત કા મૌલિક પાઠ : સમાજજીવન કે સંદર્ભમાં' પર લેખ રજૂ કર્યો હતો.

‘ગાંધીવિચાર અને સાહિત્ય પર પુનઃ ચિંતન’ પર પોરબંદરમાં પરિસંવાદ

૩૦ જાન્યુઆરીએ ડૉ. વીરમભાઈ રાજાભાઈ ગોઢાણિયા કોલેજ, પોરબંદર ખાતે બે દિવસનો રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. પ્રથમ દિવસે અંગ્રેજી, હિન્દી અને ગુજરાતી વિભાગમાં જુદા જુદા અભ્યાસીઓએ પેપર રજૂ કર્યા હતા અને એ જ રીતે બીજા દિવસે પણ પેપર રીડિંગ થયું હતું. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમનું આયોજન પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

વાણકડમાં કવિસંમેલન

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્ય ભવન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના ઉપક્રમે યોજાયેલ કવિસંમેલનમાં વિનોદ જોશી, મણિલાલ હ. પટેલ, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, હરિકૃષ્ણ પાઠક, જયદેવ શુક્લ, રાજેશ પંડ્યાએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું. સંચાલન હરદ્વાર ગોસ્વામીએ કર્યું હતું.

પ્રેમપત્રોની વાત પૂરી થઈ’નું વિમોચન

૨૦ ફેબ્રુઆરી ભરત વિઝુડાના ગઝલસંગ્રહ ‘પ્રેમપત્રોની વાત પૂરી થઈ’નું વિમોચન સાવરકુંડલા ખાતે પૂ. મોરારિભાપુએ કર્યું હતું અને કવિ સંમેલન પણ યોજ્યું હતું.

વિજાપુરમાં કવિસંમેલન

૨૨ ફેબ્રુઆરીએ વિજાપુર ખાતે યોજાયેલ કવિ સંમેલનમાં ખલીલ ધનતેજવી, મુસાફિર પાલનપુરી, અદમ ટંકારવી, સૌમ્ય જોશી, હરદ્વાર ગોસ્વામી, જગતમિત્ર અને અનિલ ચાવડાએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું.

ડૉ. રેખા ભટ્ટના પુસ્તકનું લોકાર્પણ

ડૉ. રેખા ભટ્ટના પુસ્તક ‘મોહમ્મદ માંકડની ટૂંકીવાર્તાઓનું વિશ્વ’નું લોકાર્પણ ડૉ. કનુભાઈ માવાણીના હસ્તે થયું હતું.

‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે વાર્તાલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે ‘ઉઘાડો જ્ઞાનનાં દ્વાર’ વિષે ડૉ. કૌટિલ્ય શુક્લનો વાર્તાલાપ યોજાયો હતો.

મરીઝના સ્મરણાર્થે વિચારગોષ્ઠિ

ટેરીલીથ (મેસોનીક) લોજ નં. ૪૩ અને નાગરિક ફોરમના ઉપક્રમે મરીઝના સ્મરણાર્થે યોજાયેલા ગોષ્ઠિમાં ગુલાલ અબ્બાસ ‘નાશાદ’, રવીન્દ્ર પારેખ, હનીફ સાહિલ, દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’ અને કીર્તિકાન્ત પુરોહિતે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

હિન્દીમાં પ્રતિષ્ઠાપિત ગ્રંથોનું લોકાર્પણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદાન પ્રતિષ્ઠાના ઉપક્રમે શ્રી હાલાઈ લોહાણા મહાજન અને બાબાશ્રમ ટ્રસ્ટના સહયોગથી હિન્દીમાં અનુવાદિત થયેલ ત્રણ ગ્રંથો ‘મડિયા કી શ્રેષ્ઠ કહાનિયા’, ‘સંસારી સાધુ’ (હરકિશન મહેતા) અને ‘સૂખે પેડ કા હરા પત્તા’ (દિલીપ

રાણપુરા)નું લોકાર્પણ પૂ. મોરારિ ભાપુના વરદ્ હસ્તે કરાયું હતું. પ્રતિષ્ઠાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી દિનકર જોષીના કાર્યને ‘ઋષિકર્મ’ તરીકે ઓળખાવ્યું હતું.

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ ઉપક્રમે વ્યાખ્યાન

કુલપતિ પ્રો. બી. એ. પ્રજાપતિના અધ્યક્ષ સ્થાને હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ દ્વારા આયોજિત ‘શ્રી મોહનલાલ પટેલ ભારતીય સાહિત્ય વ્યાખ્યાન માળા’માં ડૉ. અવધેશકુમાર સિંહે ‘કૃતિ, સંદર્ભ અને સહકૃતિ : ભારતીય વિવેચનની પરંપરાઓ’ પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું જેમાં મુખ્ય મહેમાન સિતાંશુ યશચંદ્ર હતા અને મોહનલાલ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, માણેકલાલ પટેલ, ડૉ. મહાવીરસિંહ ચૌહાણ ઇત્યાદિ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. સ્વાગત કુલસચિવ મણિભાઈ પ્રજાપતિએ કર્યું હતું.

કવિશ્રી કિસ્મત કુરેશી સ્મૃતિ-પર્વ

ભાવનગર સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે કવિશ્રી કિસ્મત કુરેશી સ્મૃતિ-પર્વ નિમિત્તે યોજાયેલ કાવ્યસંધ્યાના કાર્યક્રમમાં વિનોદ જોશી, શિલ્પિન થાનકી, નટવર વ્યાસ, સપન કુરેશીએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું. સમારંભના પ્રમુખ કપિલભાઈ પંડ્યા હતા.

પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ સમારંભ

પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા – વડોદરાના ઉપક્રમે ૭ માર્ચના રોજ પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ સમારંભ સિતાંશુ યશચંદ્રના અધ્યક્ષ સ્થાને યોજાયો હતો. ચંદ્રક નિબંધકાર પ્રવીણ દરજીને અર્પણ કરાયો હતો. અતિથિવિશેષ ડૉ. સુભાષ દવે અને ડૉ. લલકુમાર દેસાઈ હતા.

બહાદુરભાઈ વાંકને કુમારચંદ્રક

૧૭ માર્ચના રોજ કુમાર ટ્રસ્ટ દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૦૫નો કુમારચંદ્રક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધ્યક્ષ કુમાર ડૉ. કુમારપાલ દેસાઈ હસ્તક, બહાદુરભાઈ વાંકને અર્પણ કરાયો. ધીરુભાઈ પરીખે કુમાર અને કુમારચંદ્રકની માહિતી આપી હતી અને પ્રફુલ્લ રાવલે બહાદુરભાઈ વાંકની ધ્યાનકથાઓ વિષે વક્તવ્ય આપ્યું હતું કાર્યક્રમનું સંચાલન રેણુકા દવેએ કર્યું હતું.

‘સાહિત્ય અને સમાજ’ પર વ્યાખ્યાન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ૨૧ માર્ચે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણીમાં ડૉ. ધીરુભાઈ પરીખે ‘સાહિત્ય અને સમાજ’ પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. બાદ પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી.

દર્શક ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે ગ્રંથગોષ્ઠિ

૨૨ માર્ચના રોજ દર્શક ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે યોજાયેલ ગ્રંથગોષ્ઠિ કાર્યક્રમમાં હરિકૃષ્ણ પાઠકે ઇવા ડેવના વાર્તાસંગ્રહ પર રાજેન્દ્ર પટેલે ‘Death of vishnu’ પર અને નરોત્તમ પલાણે ‘શનિમેખલા’ પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. નરોત્તમ પલાણ હાજર ન રહી શકવાના કારણ એમનો લેખ રમેશ ર. દવેએ વાંચ્યો હતો. અધ્યક્ષસ્થાને અનિલાબહેન દલાલ હતાં અને સંચાલન મનસુખભાઈ સલ્લાએ કર્યું હતું.

આ અંકના લેખકો

- અનિલા દલાલ** : ૩૪, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- ઉશનસુ** : લક્ષ્મી શેરી, મદનવાડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧
- કિરીટ દૂધાત** : ૪૯૩/બી/૨, સેક્ટર-૬ બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૬
- કુમારપાળ દેસાઈ** : ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખુ માર્ગ, નારાયણનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- ગૌરાંગ ઠાકર** : બી-૧૦૩/૧૦૪, શુકન એપાર્ટમેન્ટ, રામકુટિર ફ્લેટ પાછળ, અડાજણ, સુરત-૯
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ ધીરુ પરીખ** : ૯/બી, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- નિરંજન ભગત** : ૯/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- પરેશ નાયક** : ૨/૪ મૃદુલ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- પ્રદીપ ખાંડવાલા** : બી/૧૦૧, જ્યુપિટર ટાવર, અંકિત બંગ્લોઝ સામે, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- Pradumna Tanna** : 36, Via Tomaso-22100-Como-Italy
- પ્રફુલ્લ નાણાવટી** : ૧૦૧, અમૃત પેલેસ, આગાખાન હોસ્ટેલ પાસે, કોલેજ રોડ, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧
- પ્રફુલ્લ રાવલ** : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા** : ૨૧૨, વૃંદાવન, ૧૩૨ ફૂટ રિંગરોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- પ્રવીણ પંડ્યા** : એચ/૯૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ, માનવ મંદિર પાસે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- પ્રીતમ લખવાણી** : 65, Falcon Drive West Hellrietta, NY 14586 U.S.A.
- ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ** : A/૩, યુનિ. કોલોની, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- રવીન્દ્ર પારેખ** : ૧, યુનિયન ધારા, સર્જન સોસાયટી પાસે, મોદી બંગલા, અઠવા લાઈન્સ, સુરત-૩૮૫૦૦૭
- રાધેશ્યામ શર્મા રીતા ત્રિવેદી** : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- લાભશંકર ઠાકર** : ૯૦૩, સત્યમ એપાર્ટમેન્ટ, ઠાકોરદ્વાર, સુજાતા સોસાયટી સામે, તાડવાડા, રાંદેર રોડ, સુરત-૯
- લાભશંકર ઠાકર** : 'કાયરિકિત્સા', કેપિટલ કોમર્શિયલ સેન્ટર, સંન્યાસ આશ્રમ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

- વાર્તિક વ્યાસ** : c/o જે. આર. દવે, ૨, રામવિહાર સોસાયટી, નારાયણનગર રોડ, પ્રભુદાસ ઠક્કર કોલેજ પાસે, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- શરીફા વીજળીવાળા** : ગુજરાતી વિભાગ, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ, ચોપાટી સામે, સુરત-૩૮૫૦૦૧
- હસમુખ કે. રાવલ** : બી/૪૦૮, બંધન, ગુજ. હાઉ. બોર્ડ કોમ્પ્લેક્સ, અંકુર બસસ્ટેન્ડપાસે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ** : ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક સોસાયટી, રામકૃષ્ણ કેન્દ્ર, રામબાગ ચાર રસ્તા, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ઘણા ઉઠાવ

ઘણુંક ઘણું ભાંગવું, ઘણા ઉઠાવ, મારી ભુજા !
 ઘણુંક ઘણું તોડવું, તું ફટકાર ઘા, ઓ ભુજા !
 અનંત થર માનવી દૃઢય-ચિત્ત-કાર્યે ચઢ્યા
 જડત્વ યુગ જીર્ણના, તું ધધડાવી દે ઘાવ ત્યાં.
 ધરા ધણધણે ભલે, થરથરે દિશા, વ્યોમમાં
 પ્રકંપ પથરાય છો, ઉર ઉરે ઊઠે ભીતિનો
 ભયાનક ઉછાળ છો, જગત જાવ ડૂલી ભલે,
 પછાડ ઘણા, ઓ ભુજા ! ધમધમાવ સૃષ્ટિ બધી !
 અહો યુગયુગાદિનાં પડ પરે પડો જે ચઢ્યાં
 લગાવ, ઘણા ! ઘા, ત્રુટો તડતડાટ પાતાળ સૌ,
 ધરાઉર દટાઈ મૂંછિત પ્રચંડ જ્વાલાવલી
 બહિર્ગત બની રહો વિલસી રૌદ્ર કૃત્કારથી.

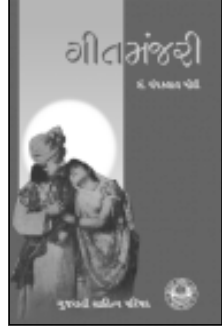
તોડી ફોડી પુરાણું
 તાવી તાવી તૂટેલું,

ટીપી ટીપી બધું તે અવલનવલ ત્યાં અર્પવા ઘાટ એને,
 ઝીંકી રૂહે ઘા, ભુજા હે, લઈ ઘણા, જગને ઘા થકી ઘાટ દે ને !

(વસુધા, પૃ. ૭૦)

- સુન્દરમ્

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

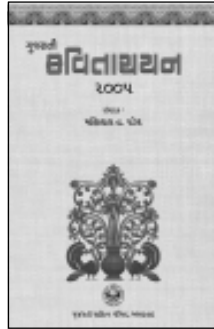
[ગીતમંજરી : સં. ચંપકભાઈ ર. મોદી : પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃષ્ઠ ૧૨+૧૮૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.]

જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિ સાથે રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટનું નામ સંકળાયેલું છે. રંગભૂમિનાં એમનાં ગીતોમાંથી ઉત્તમ ગીતો ચૂંટીને શ્રી ચંપકભાઈ મોદીએ તેને ભક્તિ, ચિંતન, પ્રણય, પ્રકૃતિ, હાસ્ય, પ્રકીર્ણ અને હિંદી - એમ સાત વિભાગોમાં વિભાજિત કરી સંપાદિત કર્યાં છે. આ 'ગીતમંજરી' જૂની રંગભૂમિને આપણી

સમક્ષ જીવંત કરે છે. આ સમય જૂની રંગભૂમિનો સુવર્ણ યુગ હતો. પ્રેક્ષકોને રસકવિનાં ગીતોનું અનેરું આકર્ષણ હતું. પ્રેક્ષકો એમનાં ગીતો કંઈસ્થ કરતા અને ઘેર ઘેર એમનાં ગીતો ગુંજતાં.

[ગુજરાતી કવિતાચયન : ૨૦૦૫ : સં. મણિલાલ હ. પટેલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃષ્ઠ : ૧૪+૮૦, કિં. રૂ. ૫૫/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૧૯૯૧થી શરૂ થયેલી ગુજરાતી કવિતાચયનની યાત્રાનો - કાન્ત-બળવંતરાય શતાબ્દી ગ્રંથમાળાનો - આ ૧૬મો મણકો છે. સંપાદક મણિલાલ હ. પટેલ કહે છે તેમ કવિતા પ્રજાની નાભિમાંથી આવતી કસક છે. ત્રેંસઠ કવિઓની કાવ્ય/ગઝલ રચનાઓનો આ સંચયમાં સમાવેશ થયો છે. ગુજરાતી ભાષાના મહત્વના પુરોગામી કવિઓ તેમ જ વર્તમાન પેઢીના કવિઓની રચનાઓ પ્રતિનિધિત્વ પામી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

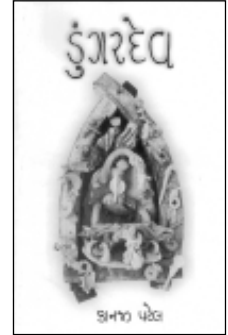
[સંસ્કૃતિ-સંદર્ભ : સં. રઘુવીર ચૌધરી : પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃષ્ઠ : ૧૬+૫૬૦, કિં. રૂ. ૨૫૦/-, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું.]

આ ગ્રંથમાં સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા સંસ્કૃતિ-સંદર્ભો સમાવિષ્ટ થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આલેખાયેલ સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ આ બધાં નવજાગરણનાં ઉપકારક મોજાં છે. એમના દ્વારા સંસ્કૃતિનું શોધનવર્ધન થતું રહ્યું છે. અહીં મણિલાલ નભુભાઈ, આનંદશંકર, ગાંધીજી, બ. ક.

ઠાકોર, પંડિત સુખલાલજી, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા સંસ્કૃતિકધારકો અને સાહિત્યવિદો છે, તો નગીનદાસ પારેખ, ક. મા. મુનશી, મેઘાણી, 'સુન્દરમ્', જયંતિ દલાલ, ઉમાશંકર, 'દર્શક', નિરંજન ભગત જેવા સાહિત્યકારો પણ છે. ઉપરાંત ગુજરાતના વર્તમાન ચિંતકોના લેખો પણ છે.

[ડુંગરદેવ : કાનજી પટેલ : પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃષ્ઠ : ૧૦+૮૪, કિં. રૂ. ૫૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું.]

કાનજી પટેલની કવિતા અરૂઢ છે. આપણા લોકજીવનને કાવ્યોમાં ધબકતું કરતા કવિ છે. એની સામે પ્રત્યક્ષ લોકજીવન અને અપ્રત્યક્ષ સ્મૃતિસાહચર્યો છે, સરહદી ડુંગરાઓના આશરે જીવતા લોકો છે. આ સંગ્રહનાં ઘણાં કાવ્યોમાં લોકસંસ્કૃતિ, ડુંગરવાસી-ઓની વિટંબણાઓ, એમનાં ગીત, નાચ, ભૂખ, એમના ડુંગરદેવ, પ્રકૃતિ બધું જ સહજ લોકબોલીમાં ઊતરી આવે છે. આ એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭